

Gángó Gábor

Deák Ferenc politikai elvei és eszményei

Political Principles and Ideals
of Ferenc Deák

Ferenc Deák considered the following as natural, unalienable rights of men: freedom of thought and speech and, regardless of social differences, the right to personal and material security and the „intangible” right to property. However, the natural-law-based principles of Deák cannot be connected to his conception of the community since his ideals are tailored not with an eye to the individual but the community as a whole (a positivist conception of law).

Deák Ferencről az utókor, de részben már a kortárs közvélemény is, ellentétekben szeret és szeretett gondolkodni.¹ Politikája összességében elvszerű volt-e, vagy inkább pragmatikus? Döntései motívumait illetően erkölcsös volt-e, vagy pedig taktikus? Politikai modora szerint régi vágású közéleti ember volt-e, aki a rendi politikai kultúrában szocializálódott és érezte elemében magát, vagy ellenkezőleg: korának megfelelően modern gondolkodású liberális? A cselekedetei hátterében álló államelméleti alapozást tekintve felkészült volt-e, avagy ehelyett gyakorlatias és intuitív? Akaratának keresztülvitelében hajthatatlan volt-e, avagy kompromisszumkész? Politikai kommunikációja során a kényszerítő erővel meggyőző logikának adott-e elsőbbséget, avagy törőlmetszett magyar karaktere és észjárása miatt mondandója eleve nyitott fülekre talált hallgatóságánál?

A kortársak általában igyekeztek minél elismerőbb szavakat találni Deáknak és művének megítélésekor, illetve, olykor látványos fordulatokkal, az ellentétes végletek között ingadoztak. Ők azonban a deáki mű jelen idejében éltek benne: az értékeléssel egyben az életmű végső hozadékát, az 1867-es osztrák–magyar kiegyezést is mérlegre tették.

Történeti gondolkodásunk, tegnap és ma, Deák Ferenc arcélét inkább a maga összetettségében igyekszik megrajzolni. Ennek módszereként történelemszövegek (és a Deák ügyében állást foglaló politikusok) általában az ellentétek közötti közvetítésnek, a szélsőségek kibékítésének retorikáját választják. Így tettünk szert mindmáig számos megállapításra, melyekben a megfogalmazás szintjén látványosan megférnek egymással, azonban egyúttal nem kis részben ki is oldódnak azok a feszültségek, amelyek Deák politikai dilemmáiban benne rejtettek. Ekképpen válik Deák politikája a maga summázatában olykor az „elvi pragmatizmus”² képviselőjévé, avagy voluntarisztikusan ekképpen jellemezzük a „donquijoteria” és a „sodródás”³ közötti középúttal.

További alapproblémája a magyar történetírás Deákról való állásfoglalásainak, hogy e rögzült ellentétpárok mintegy egymástól elszigetelten léteznek: szokás ugyan állást foglalni egyszerre több kérdésben is egy-egy könyv vagy cikk keretében, ám a megközelítések e válaszutak kapcsolódási pontjaira nem kérdeznek rá. Írásomban ezeknek az össze-

¹ Tanulmányom az F 31876. számú, „A magyar politikai eszmetörténetért” című OTKA kutatási program keretében készült.

² Gerő 1994: 68.

³ Szabó 1994: 101.

függéseknek a megértésére teszek kísérletet, mégpedig Deák fő politikai elvén és eszményén keresztül.

Tanulmányomban amellet sorakoztatok fel érveket, hogy van egy alapelve Deák egész politikai pályájának, amiből minden más dilemma, és e dilemmák megoldása is, következik. Ez az alapelv így hangzik: létezik magyar politikai közösség, illetve eszményként, normatíván megfogalmazva: kell hogy létezzen magyar politikai közösség. Ez az elv egyetlen, politikai és magyar kontextusban érvényes elv. Mindenekelőtt következik belőle, hogy Deák politikájának alapelve vagy alapértéke a hagyomány által felállított dilemmákon kívül foglal helyet, és azok közül (illetve a lehetséges szélső vagy középértékek közül) egyik sem emelkedik ennek az elvnek a rangjára, hanem valamennyi folyománya annak. Másfelől azt állítom, hogy ez az elv politikai természetű, azaz kizárólag egy bizonyos közösség uralmi viszonyaira van tekintettel. Sem vele egyenrangúan, sem azt megelőzően nem áll más természetű (például erkölcsi vagy természetjogi) elv. Harmadrészt következik belőle, hogy ez az elv ellenálló minden olyan univerzalisztikus megfontolással szemben, amely a Deákkal kapcsolatban oly sokszor emlegetett, uralkodó kortárs eszmeáramlat, a liberalizmus krédójához tartozik. A legmesszebb ható következményekkel, végül, az a sajátosság jár együtt, hogy Deák politikai világában ez az elv a végső. Deák maga parancsol itt megálljt minden további faggatózásnak: koránt sincs szó arról egyébként, hogy elvei egymásra következésében szükségszerűen véget kellene érnie a megalapozás láncolatának, vagy hogy a lehorgonyzással együtt ennél az elvnel ki is küszöbölődne minden lehetséges regresszus.

A politikai közösség fogalmának körüljárása után két sokat tárgyalt és vitatott kérdésre térek ki: az egyik Deák olvasottságának, műveltségének a kérdésköre, a másik pedig a politikai életmű erkölcsi felhangjainak az ügye. Szemlém végeredménye inkább kritikai: mindkét problémakör egyfelől több félreértéssel terhelt, másfelől pedig végső soron irreleváns a nagy deáki kérdések eldöntésében.

Ezt követően rátérek a bevezetőben vázolt alternatívák elemzésére a politikai közösség vezérelvének összefüggésében. Deák a maga politikai univerzumának eme változatlan, középponti elemét jogpozitivistá érvekkel védelmezi: ennek köszönhetőek nézetei a Corpus Juris érvényességéről, a törvényesség prioritásáról, s ennek rendelődik alá nemzetfelfogása és az osztrák–magyar együttéléstől kialakított álláspontja. A politikai közösség védeszközei közé kell számítanunk Deák politikai modorát, kommunikációs stratégiáit és a konzisztens gondolkodás, a „logika” iránti elkötelezettségét is.

Ugyanakkor számot kell adni a jelen tanulmány keretében Deák természetjogi alapozású liberalizmusáról, annak legfőbb társadalomátalakító törekvéseivel együtt. E két rivális eszmeáramlat és jogfilozófiai tradíció, természetjog és jogpozitivizmus egymás mellett élésének hogyanjára Deák életművében a következő választ kínálok. Bizonyos kifejezései és szófordulatai elárulják, hogy Deák, anélkül hogy nyíltan elkötelezte volna magát mellette, sok tekintetben a szerződéselméletek logikája szerint gondolkodott társadalomról és politikáról. A társadalom, a magánjog szintjén, a *pactum associationis* szférájában természetjogi álláspontra helyezkedett, míg a politikai közösség, a közjog, a *pactum subjectionis* hatálya alá tartozó ügyekben a jogpozitivizmus érvényességét védelmezte. Mindebből következik, hogy Deák nem vehette át a két szféra kapcsolatára kidolgozott hagyományos elméleteket: a kettő között ugrást volt kénytelen feltételezni. A politikai közösség érdekeinek elsőbbségét soha nem kérdőjelezte meg: konfliktus esetén a természetjogi érveknek kellett háttérbe vonulniuk.

Deák Ferenc életművének számos kutatója feltette már a kérdést, vannak-e a hosszú pályának, a megannyi különböző politikai döntésének és kijelentésének közös, végső elvei. Szabad György szerint a változó politikai keretfeltételek miatt „[m]éltánytalan lenne” Deák három részre osztott pályáját „elsődlegesen az elvhűség és a következetesség igény szintjéről közelíteni meg.”⁴ Takács Péter annak ad hangot két ízben, hogy Deák elveit, bár kétségkívül lenniük kellett, a történeti kutatás nem feltétlenül képes megragadni: „politikai nyilatkozatot nem tett, pontokba szedett politikai programot sem fogalmazott soha [...] beszédei, megnyilvánulásai, levelei mégis bizonyítják, hogy határozott elképzelésekkel [...] felvértezve kezdte meg politikai pályafutását az ország nyilvánossága előtt.”⁵ Másutt így fogalmaz: „A »teljes jogegyenlőség alapján« óhajtott »kifejteni s biztosítani alkotmányos életünket«, hogy a »polgári jogok teljes élvezetére nézve sem vallás, sem nemzetiség a hon polgárai között különbséget ne tegyen.« Azt azonban, hogy ezen mit értett, még inkább pedig azt, hogy milyen ideális elképzelések lebegtek szemé előtt, parlamenti beszédekben bővelkedő, hosszú politikai pályája ellenére is nehéz kihámozni. Az általa ideálisnak vélt társadalmi berendezkedést sohasem változtatta fel.”⁶

Sándor Pál ugyancsak szóvá teszi, hogy „mindmáig nélkülözzük [Deák] politikai alapelveinek tárgyilagos és korszerű feldolgozását”.⁷ A maga részéről új források bevonásában véli megtalálni a megoldás kulcsát: Deáknak az Oszterhueber Józsefhez 1842. november 10-én írott, vallomásosan személyes hangú levelében⁸ foglaltak alapján Deák politikai elveit az osztrák-magyar viszonyban horgonyozza le: „Közelebbről vizsgálva a deáki felfogást, abban nemcsak a dinasztia iránti kényszerű politikai orientáció szinte mozdíthatatlan elvét, de az európai hatalmi helyzet elemzéséből levezetett azon sajátos teóriát is felfedezhetjük, amely [...] a dualisztikus politikai irányvonal egyedüli helyességének igazolását szolgálja.”⁹ Hanák Péter hasonlóképpen arra az álláspontra helyezkedett, hogy „Deák politikai eszménye [...] az alkotmányos Habsburg-monarchia volt”.¹⁰

A megidézett kutatási irány számára úgy tűnik fel, hogy Deák politikai programjának a titkát ugyanúgy az Ausztriához fűződő viszonyban lehet fellelni, mint például Széchenyiét vagy Eötvösét. A jelen tanulmány szerzője ezzel ellentétes álláspontra helyezkedik: úgy véli, hogy az Ausztriához való viszony kívánatos kereteinek meghatározása csak következménye a magyar politikai közösségről alkotott felfogásának. Ennek rendelődik alá geopolitikájának alapelve: „ha Ausztria nagy hatalmi állása többé nem is szükségszerű Európa számára, feltétlenül szükséges Magyarország számára”.¹¹ Deák az 1842. novemberi levél sokszor idézett soraiban Metternich herceg, birodalmi kancellár betegsége kapcsán elmélkedik az osztrák birodalom hivatásáról. Nem osztja az osztrák liberálisok vagy éppen Eötvös József nézeteit a birodalom nagy hatalmi és kulturális rendeltetéséről, ellenkezőleg, sokkal inkább az osztrák császárság végét Európa-szerte jövendölő, nemzeti érzelmű politikusok nézeteit ismétli: „Az ausztriai Monarchia nem egy magában álló nemzet, hanem több apró nemzet aggregátuma, melyet a sors kénye, haragja vagy kedvezése

⁴ Szabad 1976: 675.

⁵ Takács 1988: 55.

⁶ Takács 1991: 132–133.

⁷ Sándor 1979: 262.

⁸ Deák Ferenc – Oszterhueber Józsefhez, Pest, 1842. november 10., in: Deák 1992: 49–69.

⁹ Sándor 1979: 281.

¹⁰ Hanák 1976: 307.

¹¹ Takács 1991: 18., az eredetiben kiemelve.

egy csomóba összevetett, s melynek egyes részeit csak egyedül az tartja össze, hogy egy uralkodónak hatalma alatt állnak.”¹² A pánszláv veszélyről úgy gondolja, hogy egy esetleges cseh dominanciájú, nagy szláv állam a Monarchia északi szláv területein semmivel sem lenne abszurdabb dolog, mint maga Ausztria. „Igaz, hogy Magyarországnak magyar tartományai semmivé lennének önállóságukra s nemzetiségükre nézve, de hiszen ezekkel Európa mit gondolna?”¹³

Ugyanígy Ausztria és Magyarország sorsának összekapcsolása mögött az a megfontolás áll egy Wesselényihez írott levelében: a magyar politikai közösség fennállása szab gátat a szláv népek nemzetállami törekvéseinek, amelyek célba érése Ausztria végét jelentené: „Ezen adatok [ti. a szlávok számaránya] már magokban elég hangosan kiáltozzák: mi lehet egykor veszedelme hazánknak és az ausztriai monarchiának; s ha a kormány mindent el nem követ: hogy a magyar nemzetiség emelkedjék és szilárduljon, bizonyosan önlellek ellen vétkeznek, mert csak ez áll őrt az egész Monarchia biztonságára melletts a mely órában a magyar megszűnik nemzet, és pedig magyar nemzet lenni, azon órán halálos sebet kap Ausztria független fennállhatása, – una dies utriusque ducet ruinam.”¹⁴

Jóllehet Takács Péternek természetesen igaza van abban, hogy Deák rendszeres politikai elméletet nem dolgozott ki, ám ennél a ténynél a kutatás nem kell, hogy megtorpanjon: tehetünk néhány megjegyzést arról, hogyan és miért nem. Nem arról van szó, hogy Deák nem volt képes, hanem sokkal inkább nem akart efféle elméletet adni. Nemcsak az mutatja a végső állásfoglalásokkal szembeni „lebegtető” álláspontját, hogy nem választott tudományos formát nézetei kifejtéséhez, hanem az is, hogy Deák gyakran még annyi véglegességet és személyes autoritást sem kölcsönzött a megnyilvánulásainak, mint amennyi a korban szokásos volt. A korabeli parlamenti gyakorlatban a szövegek elkészítése kollektív bölcsesség, csapatmunka eredménye: mégis, vannak kortársak, például Kölcsey Ferenc, akik aggályosan ügyeltek arra, hogy személyes teljesítményüket utólag elkülönítsék az országgyűlési munkálatok irdatlan szöveghalmazából. Deák minderre kevesebb hangsúlyt fektetett.

Az elméletlenség témájához tartozik a közismert deáki anekdotázás is, amely sajátos megkerülése, a közhasznú életbölcsességek rövidzárlatán át való feszültségmentesítése a legsúlyosabb kérdéseknek.¹⁵ Az adomázó beszédmód kialakulását maga Deák hozza összefüggésbe a tőle elvárt bölcselkedés elhárításával: „Mikor Pozsonyba jöttem, Antal bátyám már előre elkészítette az utamat. [...] E]gész csodával határos fogalmakat terjesztett kollégáim közt az én állítólagos értelmi képességeimről. Barátaim tehát örökké a legkülönösebb kérdésekkel ostromoztak, hogy meghallgassák tőlem a bölcsesség szavait. Akkor jutottam arra a gondolatra, hogy a kérdésekre adomákkal válaszolok.”¹⁶

Deák nem írt politikai elméletet, mert politikai világának egyetlen alapköve, a magyar politikai közösségre vonatkozó tézis egyszerűen nem igényli az elméleti védelmezést vagy igazolást: a *következményei* szorultak igazolásra.

Deák a politikai közösség elvének mint legfőbb viszonyítási pontnak a felállításával kettős célt tűzött ki maga elé. Egyfelől védelmezte ezt a politikai közösséget létének két-

¹² Deák 1992: 59.

¹³ I. m. 64.

¹⁴ Deák Ferenc–b. Wesselényi Miklósnak, Kehida, 1841. március 25., idézi: Ferenczi 1900: 36.

¹⁵ Összefoglalóan: Sándor 1986.

¹⁶ Idézi Körmöczy 1992: 33.

ségbe vonásával szemben, míg másfelől e végső mérce fenntartásával cselekedett bizonyos belső konfliktusokban, amelyek magára a közösségre tartoztak. Az első esetben a politikai közösség tézise eszmény, azaz tételezett ideális norma. Pontosan fogalmaz Deák, amikor 1861. március 11-ei köszönő beszédében, miután Pest belváros képviselőjévé választották, világos különbséget tesz program és hitvallás között. A hitvallás elköteleződés, amihez minden viszonyul, és ami nem szorul további igazolásra: „Az egyedüli program, a mit adhatok, harmincz évi nyilvános politikai életemnek elvei, melyekhez hűtlen soha nem voltam. [...] Elmondhatnám én is programmképen azon ingatlan meggyőződésemet, hogy az ország törvényes önállása, függetlensége s az alkotmányos szabadság alapföltételei nemzeti létünknek, melyeket semmi árért, semmi nyomásért föl nem áldozhatunk. [...] De uraim, ez nem program. Ez mélyen gyökerezett hitvallása nemzetünknek”.¹⁷

A második esetben a magyar politikai közösség fennállásának tézise elv, ami lehet kifogástalan, ám lehet fogatékos avagy éppen helytelen is: azért alapelv, mert nem kérdezzünk rá létének alapjára és miéértjére.

Corpus Juris, függetlenség, ősi alkotmány, jogfolytonosság, politikai nemzetiség: mind ugyanannak, a politikai közösségnek más és más alkalomhoz illő elnevezése. Deák felfogásának más terminusokban való megragadása éppen ezért gyakran a lényegét fedi el, például Deáknak a magyar „önkormányzati jog” védőjeként való említése.¹⁸ Ugyanígy némiképp félrevezető azt mondani, hogy Deák gondolkodásában „a nemesi szabad nemzetről alkotott fogalom, s ennek igenlő elfogadása, párosul a mindenkori uralkodó iránti lojalitással”,¹⁹ mert nem a szabadságot igenli, hanem a keretet, amelyben ez a szabadság értelmezhető volt. Deák nem a szubsztantív-morális részt tekinti érvényesnek (nem azt mondja, hogy helyes, hogy ennyi és ennyi embernek ehhez és ehhez van joga), hanem a formát. A ’lojalitás’ szó, másfelől, túlságosan a függetlenségi alternatívába kényszeríti Deákat.

Deák 1848 előtti szóhasználatában a „függetlenség” szó természetesen nem úgy értendő, hogy a magyar nemzet (netán: a nemzetállam) független intézmény (szuverén) volna, hanem úgy, hogy a politikai közösség „független”, ami egyszerűen annyit tesz, hogy *létezik, fennáll* – maga állítja fel a maga számára az intézményeket, a kényszerítés és az engedelmesség szabályait. Deák tézise voltaképpen tautológia: „Alkotmányos életünknek s nemzeti létünknek alapföltétele: az országnak törvényes önállása és függetlensége.”²⁰ „Függetlenség” politikai közösség nincsen: akkor az egy másik politikai közösség. Ezért van az, hogy „a Deákhöz legjobban illő műfaj és mozgástér a *köztanácskozás*, az alkotmányos tárgyalási és vitafórum volt”.²¹ Sőt, több mint „illő”: az országgyűlés volt számára a politikai közösség fogalmának az egyik megtestesítője.

¹⁷ Deák 1889: 2.

¹⁸ Szabad 1976: 675.

¹⁹ Takács 1976: 192.

²⁰ Deák 1889: 18. Vö. még az alábbi helyekkel a „függetlenség” szó deáki használatához: „mennyire kínos, fájdalmas azon állapot, melyben az ember naponként, óránként közelíteni látja a veszélyt, mely a haza függetlenségét elsodorja” (Deák Ferenc – Tarányi (Oszterhieber) Józsefhez, 1848. szeptember 22., Deák 1886: 128.); „A *sanctio pragmatica* tehát Magyarország önállását, függetlenségét világosan fönntartotta a nemzet ezen jogához minden időben szorosan ragaszkodott”. (Az 1861. május 13-i felirati javaslatban, Deák 1889: 19.)

²¹ Hanák 1994: 51.

Elve változatlan maradt 1849 után is az ősi alkotmány frazeológiájában. A Világos utáni kibontakozásról elmélkedve s ugyancsak a Pragmatica Sanctiót jogalapnak tekintve Eötvös József, Trefort Ágoston és egyes konzervatívok azzal bajlódtak, hogy vajon az osztrák örökös tartományokkal vagy az uralkodóházzal szerződött-e Magyarország. Továbbá azzal, hogy kidolgozható-e egy olyan tartományi autonómia, amely lehetővé teszi a magyar közigazgatást és a kulturális-nemzeti fejlődést. A Pragmatica Sanctio értelmezése a Lajtán túli szerződő felet illetően Deáknál ugyanaz, mint az említett gondolkodóknál és publicistáknál: „Magyarország az uralkodó házzal szerződött, nem az örökös tartományokkal”.²² Azt a kérdést viszont egyedül Deák tette fel, hogy vajon, másfelől, *mi az a politikai alakulat*, amivel az uralkodóház szerződött? Válasza az volt: nem a magyar korona országai, nem egy területális intézmény, amely egy szintre állítható (vagy nem) más, ugyancsak területileg értelmezett egységekkel, nevezetesen az örökös tartományokkal. Deák szerint Magyarország nem csupán azért igényelt más elbánást, mert egy másképp kormányzandó tartomány (az 1790:X. tc. értelmében), hanem mindenekelőtt azért, mert egy egészen más jellegű intézmény! Erről az állásponttól világos, hogy értelmezésében egy mégoly tágra szabott, liberális színezetű, anyanyelvű hivatalokkal rendelkező tartományi autonómia (egy közigazgatásilag javított 1847-es jogalap) miért volt elfogadhatatlan: létében tette volna semmivé az egyik szerződő felet.

Ezt az álláspontot képviseli, részben el is fedve azt, az ősi alkotmányra való hivatkozás: „Mi visszaköveteljük ősi alkotmányunkat, mely nem volt ajándék, hanem kölcsönös szerződések által állapított meg s a nemzet életéből fejlett ki; azon alkotmányt, melyet időnkint a kor kívánatához mi magunk alkalmaztunk, s mi magunk akarunk ezentúl is alkalmazni; azon alkotmányt, melynek alapelveit századok szentesítették.”²³ A felirati javaslat szövege is annak megállapításával kezdődik, hogy 1849-ben „[ő]si alkotmányunk eltöröltetett”.²⁴ A kifejezés nem azt jelenti, hogy a magyar törvényi viszonyok változtathatatlanok volnának. A közösség fenntartja magának a változtatás jogát, mert a lényeg akkor is megmarad, ha az alkotmány hozzáigazítatik a kor kívánataihoz: a név, a legitimitás folytonossága, az, hogy nincs szükség újabb alapozásra. Elkerülhető a népszuverenitásra való hivatkozás, és elkerülhető a másik legitimációs lehetőség is. Egy dologra ugyanis soha nem hivatkozik Deák, amikor a politikai közösség legitimitásának forrásáról van szó: a koronára. A tárgyalt kifejezést Deák egyébként az 1832–1836-os országgyűlésen is használja a II. József-i abszolutizmust követő időkről szólva, „midőn az ősi alkotmányt végtomlással fenyegető súlyos idők elmúltak”.²⁵ Ebből arra következtethetünk, hogy az „ősi alkotmány” terminus használata Deák szótárában leginkább a veszélyben levő politikai közösség esetében vagy idején volt helyénvaló és érvényes.

Deák kiegészítés körüli megnyilvánulásaiban a közösség elnevezése immár a „politikai nemzetiség” vagy „politikai nemzet”. Ez a szóhasználat bizonyos félreértésekre adott okot a korban is és Deák művének utóélete során is. Deák a nemzetről mint politikai közösségről beszél, de tartalmát nem fejti ki. Igaz, nem határozza meg másképpen sem, és a korban magától értetődő volt, hogy a politikai közösség Nyugat-Európában azonos volt a nemzetállam intézményével. Az 1868. november 24-ei ülésen megfogalmazott politikai nemzet-koncepció valójában a politikai közösség értelmében felfogott nemzetfoga-

²² Deák 1889: 23. A Pragmatica Sanctio deáki értelmezéséről: Hanák 1976: 308. skk.

²³ I. m. 16.

²⁴ I. m. 17.

²⁵ Deák 1882: 28.

lomnak a szükséges folyománya: „Magyarországban egy politikai nemzet létezik: az egységes, oszthatatlan magyar nemzet, melynek a hon minden polgára, bármi nemzetiséghez tartozzék, egyenjogú tagja.”²⁶ Molnár András az elvet „önmagában is ellentmondásos”-nak nevezi.²⁷ Én másképp látom: következetes végiggondolása mindannak, ami a politikai közösség fogalmából ered. Deák bevonná a magyar politikai közösségbe a nem magyar ajkú lakosságot, és fenntartja annak a lehetőségét, hogy a nemzetiségek külön kulturális identitással rendelkezzenek. Ennek a következménynek Deák hangot is adott 1872. január 23-án, az újvidéki szerb gimnázium felállításának vitájában: „[a]zon jogsultsága minden nemzetiségnek, ha nem politikai nemzetiség is, mindenesetre megvan, hogy mód nyujtassék neki gyermekei nevelésére, kiművelésére.”²⁸ Mindez Deák számára – mivel elvről van szó – nem lehet vitatás tárgya, és további indoklást sem igényel: „nem azt mondom ki, hogy most határozzuk el, hogy Magyarország összes lakosa egy politikai nemzetet képeznek, hanem hivatkozom rá [...] mint valóságos tényre.”²⁹

Az elmondottakból következik, hogy az 1868:XLIV. tc., az Eötvös–Deák-féle nemzetiségi törvény esetében sem az a legfőbb kérdés, hogy „liberális” (vagyis eléggé jogkiterjesztő) volt-e, avagy pedig „elnyomta” a nem magyar nemzetiségeket. Az „egy politikai nemzetiség” fogalmában nem a ’nemzet’ szó a hangsúlyos, hanem a ’politikai’. A politikai nemzet fogalmának a nemzetállamhoz van ugyan köze, de a nacionalizmus érzelmeihez, képzeteihez eredeti jelentésében nincsen. A „politikai nemzet” Deák felfogásában arra hivatott, hogy helyettesítse a nemzetállam intézményét. Más kérdés, hogy a kor uralkodó eszmeáramlatainak felnőtt kortársak már a parlamenti viták idején átterelték a kifejezést a kultúrnacionalizmus–államnacionalizmus szemantikai szembenállás mezejére.

Ezért az „egy politikai nemzet” fogalmának 1867 utáni kidolgozója nem volt a 19. századi értelemben vett nacionalista politikus. Nem játszik szerepet politikájában a nyelvi vagy kulturális közösség értelmében vett nemzet, sem a magyarokról, sem más nemzetekről beszélve. A politikai közösség problémája felől vizsgálva a sógorához írott, sokat idézett sorokat, világos, hogy a nemzet fogalmán Deák sem érzelmi, sem adminisztratív közösséget nem ért, hanem egyedül a politikai jogokra és azok kiterjesztésére gondol. „Meg vagyok arról győződve, hogy a Monarchiát veszély, Magyarország önállását s nemzetiségét halál fenyegeti; – nem az illir s panszláv mozgalmak azok mik veszélyesek, ezek csak kórjelek, előpostái összevonuló zivatarnak, s bizonyosságai annak, hogy a nemzettest szilárdul meg nem áll a veszélyben, mert semmi össze nem tartja. – Ha van még eszköz, ami a veszélyt egykor elhárítja, csak egyetlen egy van, s ezen eszköz: a népet, melyet e nemzethez, ezen nemzeti önálláshoz sem szeretet, sem nemzetiség, sem bizodalom, sem anyagi és erkölcsi jólét nem kötnek, a polgári jogok megosztásával kapcsolni e hazához, hogy oka legyen védelmezni ezen állapotot, melynek változtatva ő is csak veszthetne, de semmit sem nyerhetne. – De ezen eszközökhöz magasabb szellem és több energia kellene, mint kormányunkban van, több lelkerő, több önmegtadás, több méltányosság s igazság érzete, mint e nemzetben van, s ha elenyészünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el.”³⁰

Deák leértékeli a nemzeti történelmet – nincs szüksége az etnogenetikus mítoszok és a hősi múlt megerősítő jelenlétére politikájában. Ebben feltűnően különbözik szabadelvű kortársaitól, Vörösmartytól, Kisfaludy Károlytól és másoktól. Számára a történelem: a

²⁶ Deák 1898b: 101., idézi Molnár 1998: 38.

²⁷ Uo.

²⁸ Deák 1898b: 339.

²⁹ I. m. 103.

³⁰ Deák 1992: 66. Vö. erről Hanák 1994: 53.

Corpus Juris. Mindarról, amit évkönyveink a múltból megőriztek, lesújtó a véleménye: „Történeteink csak átokszülte viszálykodásokra, csak életért és megmaradásért vívott véres harcokra mutatnak”.³¹ Bizalmatlan a nemzeti frazeológiával szemben: alighanem Deák világosan látta, hogy Nyugat-Európa modern politikai intézményei mind-mind a nemzetállam új eszményéből erednek, köztük az új legitimációs formák is. Ezért a politikai közösség tradicionális felfogásához való ragaszkodásában észre kell vennünk: nemcsak arról van szó, hogy Deák úgy vélte, Magyarország esetleg „éretlen” a népszuverenitásra, hanem arról is, hogy a népszuverenitás eszméje mélyen összefügg a homogén nemzetállammal. A nemzetállal deáki emlegetése („ha elenyészünk századok vétkeiért, századok mulasztásáért enyészünk el”) is csak a politikai közösségre vonatkoztatva értelmezhető: a nyelvi-kulturális nemzetnek az eltűnésével aligha lehetett józanul számolni.³²

Deák fő elve egyértelműen rendi politikai elv volt. Oszterhieber Józsefhez 1833. december 26-án írott levele a magyar rendi struktúrán belül jelöli ki a megyét mint a politikai szabadság fő védelmezőjét: „Ha szabadságunkat szeretjük [...], iparkodunk kell a megyék belső erejének és fontosságának nevelésén, mert eddig is, nem a Fő Rendek, nem az Anyaszentegyház fő papjai, nem a királyi városok, hanem a megyék voltak polgári szabadságunk leghívebb őrei”.³³ Bizonyos kritikus helyzetekben, mint például Wesselényi perében a megyét még logikailag is a politikai közösség alapjává teszi, hogy az inkriminált ügyet – Wesselényi egy megyegyűlési beszédét – magával a közösség létevel összefüggő ténynek állítsa be: „megbecsülhetetlen kincs: a megyei municipium, hol nemcsak a közigazgatás minden tárgyai, a törvények teljesítése, s minden önkényes sértéstől megóvása, de maga a törvényhozás is a nemzet törvényesen egybegyűlő tagjainak szabad tanácskozása alá tartozik. Ezen municipiumok állnak őrt dönthetetlen morális erővel alkotmányunkért, innen forrásznak, s oda térnek vissza gyakorlatilag a nemzetnek minden jussai, s törvényhozási hatóságunk is innen ered, ezen alapul.”³⁴

Kétségtelen rendi jellege ellenére a politikai közösség elve olyan keret volt, ami egy bizonyos határig bármilyen tartalommal megfér: ezt a mozgásteret próbálta Deák liberális reformokkal és törvényekkel megtölteni. Megtalálta azt a formulát, amelyben a közösség egyetértett önmagával, harmóniában azzal az elvével, amelyet Wlassics Gyula hagyományozott ránk: „Végigvonul egész szereplésén az a gondolat, hogy megnyugvást csak az ad, ami a *nemzet akaratából* történik. Jól ismerte fáját és nem egyszer említette beszélgetés közben is, hogy *erre a nemzetre még saját érdekében sem szabad oktrojálni*.”³⁵ Deák tudta azt, hogy a politikai konszenzust e tekintetben nemcsak a külső felbomlasztás és belső feszegetés, hanem legalább annyira az elhalványulás ellen is védelmezni kell. Mintegy a politikai szabadság érzületéért aggódó Tocqueville szellemében,³⁶ 1858-

³¹ Az 1839. augusztus 14-i kerületi ülésből idézi Takács 1988: 53., vö. Wlassics 1923: 36–37.

³² A nemzetállalról az Oszterhieber-levele alapján: Takács 1988: 54.

³³ Deák Ferenc–Oszterhieber Józsefhez, 1833. dec. 26. Az OSZK Kézirattárából idézi: Takács 1976.

³⁴ Deák 1882: 133.

³⁵ Wlassics 1923: 135.

³⁶ „Ha egy népnek valaha is sikerülne a maga erejéből lerombolni vagy csupán csökkenteni a körében uralkodó egyenlőséget, csak hosszadalmas és fáradságos erőfeszítések árán tehetné meg. [...] De ahhoz, hogy politikai szabadságát elveszítse, elég, ha nem ragaszkodik hozzá, s az máris szétfoszlik.” Tocqueville 1993: 707.

ban a *Pesti Napló* számára hasonlóan fogalmaz, mint a válaszfelirati beszéd végén: „Elsősorban az a föladat, hogy a nemzetben ébren tartassék az alkotmányos szabadságért való érzék és lelkesedés, mert akkor egy kedvező pillanatban egy tollvonással lehet helyreállítani a magyar alkotmányt, és huszonnégy óra alatt lehet szabad, alkotmányos államunk; holott, ha a népből kihalt az érzék ezen magasabb javak iránt, sem a sors kedvezése, sem az uralkodó kegyelme nem adhatja nekünk vissza az igazi alkotmányos szabadságot”.³⁷ Ez jelenik meg retorikai emelkedettséggel a sokat idézett szavakban, 1861. augusztus 8-án a királyi leiratra adandó válasz vitájában: „mert a mit erő és hatalom elvesz, azt idő és kedvező szerencse ismét visszahozhatják; de a miről a nemzet, félve a szenvedésektől, önmaga lemondott, annak visszaszerzése mindig nehéz s mindig kétséges.”³⁸ E gondolat egyébként már a reformkorban is Deák meggyőződése volt. A Hertelendy Károllyal együtt aláírt, 1840. július 27-én kelt országgyűlési követjelentésben olvashatjuk: „A feldúlt országnak eldarabolt ereje ismét összállhat, s idő és körülmények kedvezésével megtörheti az ellenség hatalmát, de a tespedésben kialudt nemzeti erőt semmi hatalom többé vissza nem hozza.”³⁹

A politikai javak „magasabb” javak, amelyeket Deák szembehelyezett az anyagi jóléttel, egyéni boldogulással, elutasítva azt, hogy Magyarország esetleg egy cseh típusú fejlődésben részesüljön. Az 1847. nyári *Ellenzéki Nyilatkozat* hangsúlyos megfogalmazása értelmében „az alkotmányosság nekünk oly kincsünk, melyet idegen érdekek, vagy bármi kecsgetető anyagi haszonnak feláldoznunk nem szabad”.⁴⁰ Kutyák és farkasok életfilozófiáját állítja szembe egymással a magánjog terén is a jobbágyok birtokképeségéről szólva 1833 szeptemberében: „Pedig nem értjük-e mindnyájan az iszonyú különbséget, mely a jólét és a törvényes függetlenség közt van? Találkoznék-e közöttünk, ki a materiális legjobb létet, melyhez jobbágyi függés van kapcsolva, inkább választaná, mint törvényes függetlenség mellett a középszerűséget?”⁴¹

Még életében eljött az a pillanat, amikor előtűntek Deák elvének a korlátai. A kiegyezés konstrukciójával szembehelyezkedő demokrata körök betiltásának ügyében nyilvánvalóvá vált, hogy egyáltalában nem ugyanaz bizonyos liberális elveket (nevezetesen: a véleménynyilvánítási szabadságot) körültekintően és ellentmondásmentesen összeegyeztetni a politikai közösség alapelvével, avagy csupán vállalni és védelmezni olyan határok között, amelyet ez az elv szabadon hagy. Egyértelművé vált, hogy konfliktus esetén a járulékos, a másodlagos elvnek kell visszavonulnia. Mindezen nem változtat semmit az a tény, hogy az utókor gondot fordított arra, hogy Deák illiberális tettét két pozitív mozzanattal ellensúlyozza. Az egyik Deák felháborodása a készülő belügyminiszteri rendelet hallatán (azaz spontán érzelmeiben liberális álláspontra helyezkedett), és a Horváth Boldizsár által felhozott érvek („motívumok”) előtt való példamutató meghajlása, vagyis a politikai kooperáció kötelességének a személyes politikai vonzalmak elé helyezése. A demokrata köröket betiltó 1868. március 3-ai rendelet fogalmazása közben már nagyon nagyok a gondolati hézagok. Deák nem vállalja fel, hogy az általa felfogott és védelmezett magyar alkotmány lényegi sajátossága éppen az, hogy nem a népszuverenitásnak és a belőle kinőtt eszméknek a védelmére való: a „szabadság, egyenlőség és testvériség” el-

³⁷ Idézi Molnár 1998: 33.

³⁸ Deák 1889: 198.

³⁹ Deák 1882: 467

⁴⁰ I. m. 622.

⁴¹ I. m. 30.

veinek továbbfejlesztőjeként is fellépteti az alkotmányt. Továbbá, élve az 'alkotmány' szónak a korban szokásos, Karl von Rottecknél is meglevő⁴² kettős jelentésével, azt mondja erről az alkotmányról, hogy az „a főnálló törvények összességében fekszik”⁴³; így aztán minden törvény tagadása alkotmányvétség.

Deák magasra törő pályatársait, utódait az öreg úr felfogása a politikáról nem kötötte, de az öreg úr nem is akarta, hogy kösse. Eljuttatta Magyarországot oda, ahová az ő közösség-felfogásával el lehetett jutni. Visszavonult: nézte, hogy azok, akiket ez az eszmény ilyen mélyen nem érintett meg, akikkel ebben sem egyet nem érthetett, sem meg nem hasonlított nyilvánosan (hiszen sohasem beszélt erről), vajon mit kezdenek a lehetőséggel.

A 19. századi magyar nemzeti fejlődés összeurópai keretben való szemlélésekor szokás a politikai-intézményi, kulturális, mentalitásbeli modernizációt nyugat-európai minták fényében, a tájékozódás, befogadás, alkalmazás fázisain keresztül értelmezni. Általában ez a módszertani előfeltevés munkál a szakirodalomban Deák elméleti tájékozódásának feltérképezésekor is. Ezen a közös kereten belül az eltérő nézetek zavarba ejtő sokaságával találkozhatunk.⁴⁴ Deák maga ez esetben sem nyújt fogódzót a kutatóknak. Vannak megnyilatkozásai az elméleti politikai tájékozottság szükségességéről, de ezek túl didaktikusak, túl általánosak, mint például a szentencia a Kemény Zsigmondhoz intézett, nyilvánosságnak szánt magánlevelében a nehéz helyzetben levő *Anyák Hetilapja* ügyében, amely 1861. október 24-én megjelent a *Pesti Napló*-ban: „a politikai képzettség is csak úgy alapos, ha tudományos műveltségben gyökerezik”⁴⁵. Olvasmányaira beszédeiben, érveiben, gondolatmeneteiben közismerten nem hivatkozik.

Számosan képviselik azt a véleményt, hogy Deák Ferenc elméleti felkészültség tekintetében is párját ritkító politikus volt. Csengery Antal mondja róla, hogy „az erélyt, a melylyel a magyar nemzet jogaihoz ragaszkodott, a jognak magasabb, bölcsészeti felfogásával látjuk párosúlva Deákban. Nemcsak nemzetünk, hanem általában korunk legkitünőbb jogphilosophjai közé emelte őt e műveltsége”⁴⁶. De olvashatunk ezzel ellentétes álláspontot is: „Bizonyos, hogy Deák Ferenc szakember a büntetőjog terén nem volt, olvasottsága is alig terjedt kívül az encyklopedikus jártasság azon határain, melyeken belül ismét nem maradhat egy képzetebb politikus sem.”⁴⁷

Deák tájékozódását (aki nem tett nyugati körutazást) nyelvtudása és a kulturális csere akkori viszonyai messzemenően behatárolták. „[N]yelvismerete – írja róla Sándor Pál – a latin mellett csupán a németre korlátozódik. Ezért csak a német nyelv közvetítése útján jutnak el hozzá a korszellemet megújító nyugati ideák áramlatai. Meglehetősen szűk szellemi folyosó ez az útnak befogadására.”⁴⁸ Azok a kutatók, akik a politikai tekintély nábobbi grandezzajú birtoklása és a politikai műveltség kincseiben való esetleges szűkülődés közötti feszültséget megszüntetni próbálták, néha Deák könyvekre nem is szoruló zsenialitását hangoztatták, mint például Áldor Imre, aki Deák egynémely olvasmányá-

⁴² Rotteck é. n.: 3.

⁴³ Deák 1898a: 350–351.

⁴⁴ Műveltségének összefoglaló értékelése, a vonatkozó régebbi irodalom felhasználásával: Sándor 1981: 534–537., illetve korábban Wlassics 1923: 119. skk.

⁴⁵ Deák 1889: 214.

⁴⁶ Csengery 1884: 16.

⁴⁷ Visi 1876: 201.

⁴⁸ Sándor 1981: 534.

nak előszámlálása előtt megkérdi: „Melyek valának ez időtájt leginkább ama könyvek, miket Deák forgatott, s mik mankóra nem szoruló lángeszének szórakozást nyújtottak?”⁴⁹ Avagy pedig úgy járnak el, mint Takács Péter, aki szerint „[k]evesen voltak a kortársi politikusok között, akik történelmi, gazdaságtani, jogi, filozófiai és természettudományos ismeretekkel felvértezettebbek lettek volna”,⁵⁰ ám az ismeretek forrásaira nézve (a tudományos műveltség szerkezetének alapelveit némiképp figyelmen kívül hagyva) az alábbi megoldást ajánlja: „tudását csak részben a könyvekből szerezte: annál többet merített az emberi elmék társalgás közbeni »letapogatásából«; baráti köréhez tartoztak a legkiválóbb magyar tudósok, költők, publicisták”.⁵¹

Deák műveltségéről akkor juthatunk megalapozottabb ítéletekhez, ha viszonyítási pontokat keresünk, amelyekhez a meglehetősen nagy számban rendelkezésre álló adatokat hozzámérjük. Ami Deáknak a műveltség megszerzésére általában vonatkozó igényét illeti, megállapítható, hogy körültekintően igyekezett tájékozódni a kultúra és a tudomány különböző területein, legalábbis az 1830–1840-es években. Ismeretesk ebből az időből levelei Stettner Györgyhöz, melyekben újra és újra valamely irodalmi vagy tudományos újdonságot rendel meg, vagy effélék után érdeklődik.⁵² Könyvtára, a leírások alapján, kiegyensúlyozott és a kor „munkajellegű” magánkönyvtárai között tiszteletre méltó képet mutat a maga klasszikus latin és német olvasmányokat, geográfiai, magyar törvénytudományi, továbbá politikaelméleti, történelmi és nemzetgazdászati műveket felvonultató címeivel.⁵³

Kérdés, hogy ennek a műveltséganyagnak milyen súlya volt a reformkor elején és derekán, illetve a hatvanas években, mert hiszen a politikaelméleti áramlatok szempontjából tekintve is hosszú a pálya. A magyar politikai értelmiség számára az 1832–1836-os országgyűlés az első nagy tájékozódási hullám: ott kezd divatja lenni az államtudományi, politikaelméleti műveltségnek, bár korukhoz képest a legjobb koponyáink olvasmányjegyzéke is körülbelül egy fél nemzedékkel elavult. Már azé, aki olvasott: ekkoriban bármiféle elméleti kútfő hivatkozása feltűnést keltő tudásszámba ment. Éles szemmel veszi észre Csengery Antal, hogy Kölcsey adaléka az *Országgyűlési napló*-ban korjellemző dokumentum lehet: „[E] képviselők legnagyobb részének egész államférfiúi készültsége a Corpus Jurison és a magyar országgyűlési iratok olvasásán épült. Rendkívüli dologként jegyzi fel Kölcsey, hogy Borsiczky könyves szekrényén külföldi államtudományi munkákat is látott.”⁵⁴

Az 1840-es években már jóval nyitottabbá vált a világ, nem utolsósorban a centralisták tájékoztató munkájának köszönhetően. Az évtized elejének büntetőjogi vitáival van összefüggésben az az olvasmányjegyzék, amelyet Deák ajánlott Wesselényi Miklósnak 1839. július 22-i levelében. Áldor Imre közlése óta⁵⁵ ez a lista mintegy Deák európai jogi műveltségének illusztrálására szolgál.⁵⁶ Beccaria, Feuerbach, Bentham, Romagnosi,

⁴⁹ Áldor é. n.: 59.

⁵⁰ Takács 1991: 9.

⁵¹ Takács 1991: 9. Az életből tanulás motívumát Csengery említi először. (Takács 1976: 183.)

⁵² Pukánszky 1936.

⁵³ Egy budapesti 1925, Vaska 1925.

⁵⁴ Csengery 1884: 9.

⁵⁵ Áldor, é. n.: 59.

⁵⁶ Körmöczy 1992: 24–25., további hivatkozásokkal.

Beaumont, Tocqueville: valóban válogatott névsor, azonban jelen összefüggésükben alapvetően büntetőjogi szakírókról van szó. Egyfelől levonhatjuk ugyan belőle a következőt (amint Visi Imre megtette), hogy Deák átlagos büntetőjogi ismeretekkel rendelkezett: azonban ez éppen elegendő volt, és annival inkább megfelelő, mert az Eötvös–Lukács-féle *Fogházjavítás* és Szemere Bertalan pályadíjas műve részletekbe mérően közvetítették a hazai érdeklődők számára a kodifikáció és az elzárástechnika naprakész szakirodalmát – ezek az átfogó szemlék éppen arra szolgáltak, hogy megkönnyítsék a tájékozódást.⁵⁷ Ami fontosabb: a büntetőjogi tájékozottságból vagy annak hiányából semmi nem következik az európai jogi irányzatoknak a magyar polgári átalakulásra vonatkozó jelentőségére, illetve Deák ez ügyben elfoglalt álláspontjára nézve. A büntetőjogi reformtörekvések az 1840-es évek elején éppen azért voltak ugyanis fontosak, ami egyben legnagyobb korlátjuk is volt: a törvény előtti egyenlőség kérdését lehetett általuk fessegetni, ám úgy, hogy a magyar jog feudális szerkezetét a vita ne érintse.

Ami a pálya legvégének időszakát illeti, az 1867 táján pályára lépő fiatal nemzedék már szinte naprakész az olvasmányokat illetően, habár reflexióiban naív, konfúz is néha. Megnyilatkozásaiban nincs jele annak, hogy az idős Deák az új és új szellemi kihívásokkal való lépéstartást ekkoriban még mindig feladatának érezte volna.

Összességében megállapítható, hogy Deák olvasottsága a korabeli politikai elit átlagának felelt meg. Ám kérdésesnek minősíthetjük, hogy Deák politikai eszméinek is a legmegfelelőbb szövegösszefüggése-e a megszokott recepciótörténeti keret. Magyarán: van-e egyáltalában magyarázat Deák kérdéseire a tudós angol, francia és német könyvekben? Amint már volt róla szó, a 19. század Nyugat-Európája s az európai politikaelmélet számára a nemzetállam érvényes és jelen levő intézmény volt, Magyarország számára pedig nem. Deák – annak ellenére, hogy teoretikus műveket nem írt – minden jel szerint érdemben és mélységében belegendolt ebbe a különbségbe, s ezen keresztül közelített a magyar viszonyok modernizálásának elméleti dilemmáihoz, melyekre a magyar politikai közösség tézisének előtérbe állításával eredeti választ fogalmazott meg.

Bizonyos értelemben ugyanez vonatkozik az erkölcsfilozófiai olvasmányokra is. Áldor Imre említi Deák olvasmányai között Jacques Matter (1791–1864) protestáns történész és teológus törvények és erkölcsök kölcsönviszonyát tárgyaló, *De l'influence des moeurs sur les lois, et de l'influence des lois sur les moeurs* című művét német fordításban. Ám Deák a munkából aligha kaphatott választ az őt érdeklő kérdésekre. Az elzászi Matter, annak főleg német hivatkozásai vannak, szemléletében francia munkát írt: a „szokások” értelmében felfogott erkölcsökről értekeznek, és a kölcsönhatás és a kölcsönös alkalmazkodás mellett érvel.⁵⁸ Karl von Rotteck *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften* című munkája, melyet Deák szintén ismert, pedig csupán a magánjogra (egyéni szabadságra) vonatkozóan vizsgálja törvényesség és morál összefüggését.⁵⁹

A szóba jöhető olvasmányokból kihüvelyezhető erkölcsi tanítások azonban mindenekelőtt azért irrelevánsak, mert Deák Ferenc sokkal kevésbé támaszkodott a politikai viták során erkölcsi érvekre, mint azt hangoztatni szokták. Már pályája első harmadában kijárt neki nemegyszer az erényeire vonatkozó dicséret. Erre példa az 1841. november 28-ai Pestre érkezésekor elmondott Erdélyi János-beszéd e részlete: „erkölcsi lényed vonását,

⁵⁷ A korabeli büntetőjogi felvilágosításról: Varga 1980: 7. skk., Gángó 1993.

⁵⁸ Matter 1843: 325. skk., 478. skk.

⁵⁹ Rotteck 1829–1835: I., 37. skk. Vö. Vaska 1925. Rotteckről: Panka 1938: 290–291.

lelked szilárd jellemét s elveid ama tiszta fényű vezérért, melyről Berzsényi éneklé, hogy »isten«, nem vesszük ecsetre.”⁶⁰ A sztoikus-keresztény erényt később ugyanúgy Deák sajátjának tartották a passzív ellenállás idején, mint a kiegyezés körüli években és később, utóélete során is.

Az antik erényekhez hű Deák Ferenc képét rajzolta meg az 1843-as követi mandátum visszautasítására hivatkozó Deák Farkas: „Megismertette magát, hogy önzéstelen s nem a külső nagyra vágyás embere, hanem az igazságé és méltányosságé. Hogy az állam életében előtte legszentebb a törvény s a magány életben az elvhűség. Mikor kenyértörésre került a dolog mindig az eszményi párton állott s nem csak szónoklataiban hirdette a szép elméletet, hanem a gyakorlati életben is a mellett döntött”.⁶¹ Az ókori erények az utóélet során némi magyaros színezetet is nyertek. Alighanem Gyulai Pál nevezte először Deákot „a magyar értelmi és erkölcsi erő nagy képviselője”-nek,⁶² amelyet azután a századforduló évtizedeinek vezető eszmetörténésze, Concha Győző is megismételt Ferenczi Zoltán Deák-monográfiájáról írva: „Szerző [ti. Ferenczi Zoltán] ezt [a] néplélek által a haza bölcsének, a magyar értelmi és erkölcsi jellem megtestesülésének tekintett erős, önálló egyéniséget, ezt a páratlan történelmi alakot egyes cselekményeiből akarja újraépíteni”.⁶³ Concha szerint Deák „[p]áratlansága: vezetni egy nemzetet a külső, jogi hatalom minden döntő, jogi eszköze nélkül, a morál legkényesebb követelményeivel összhangban.”⁶⁴

Eötvös Károly és Wlassics Gyula műveiben jelenik meg először az idealizált Deák Ferenc alakja és az antik vagy keresztény erénykatalógus szerint néven is nevezett jellemvonások. „Nem találtam benne hibát és semmiféle gyöngeséget. Lelkének csodálatos erői mindig tökéletesek voltak. Az ember mintáját láttam benne. Az emberét, a hazafiét és a magyarét.”⁶⁵ Eötvös Károly azután Leonidász és a háromszáz spártai sírversét is parafrazeálja Deákra vonatkoztatva: „Aki itt jársz, mondd meg azoknak, a kik most élnek, hogy a haza törvényeit s az emberi erényeket megtartottam.”⁶⁶

Wlassics Gyula azt írja Deákról, hogy könyvének „hősében az értelmi és erkölcsi jellem, a közéleti és emberi erények az emberi tökély legmagasabb fokáig jutott teljes összhangba olvadnak.”⁶⁷ Szakralizáló nyelvhasználattal beszél arról az értelmi és erkölcsi, úgymond, erőforrásról, „mely a »haza bölcsének« glóriájából veti fénysugarait.”⁶⁸ Itt már feltűnik az antik erénykatalógus értelmében értelmi és erkölcsi erények szétválasztása. „Miként Deák Ferencnek *uralkodó gondolata* a jogtisztelet, a törvényhez való ragaszkodás volt, *uralkodó érzése az erkölcsi erőbe* vetett hit volt.”⁶⁹ A deáki erények lajstroma: az igazságosság, az egyenesség és a becsületesség, ami annyit tesz: „Semmi nem igazolja azt, hogy *a politika harcai között meg ne óvjuk a morált.*”⁷⁰

⁶⁰ Deák 1992: 43. A beszédet Sándor Pál azonosította Erdélyi János szövegeként. Az eseményekre nézve l. Ferenczi 1925: 95.

⁶¹ Deák 1884: 11.

⁶² Gyulai 1904: 335.

⁶³ Concha 1905b: 569.

⁶⁴ Concha 1905a: 498.

⁶⁵ Eötvös 1905: I., 2.

⁶⁶ I. m., I., 308.

⁶⁷ Wlassics 1923: 9.

⁶⁸ I. m. 3.

⁶⁹ I. m. 106.

⁷⁰ I. m. 106–107.

A Deák erkölcsi magatartásáról szóló testimóniumok közül a leghangsúlyosabban Áldor Imre utal római köztársaságkori viszonyítási pontokra: „Hebehurgya, dőre vélemény volt, mely Deák Ferencben a közjogi szerződés megkötésénél politikai gyávaságot supponált indok gyanánt. Deák nem volt soha gyáva!... A támadásban körültekintőbb, higgadtabb, lassubb és óvatosb vala a Hannibált kerülgető Fabiusnál... De politikai hitvallásában s a nemzet igazának védelmében viszont rendetlenül állhatatos, és hősiesen elszánt és áldozatkész, akár egy Regulus...”⁷¹

Az irodalomban már korábban észrevették, hogy nem egészen problémamentes az a ráhagyatkozás, amellyel Csengerytől Gyulaiig megkísértette a kortársakat (Deák halála után) a gondolat, hogy a „deáki jogvédelem” általában, és „a passzív rezisztencia is elsősorban (vagy akár pusztán) erkölcsi önfenntartó magatartás akar lenni”, s amely leginkább a „sztoikus erények” katalógusát vallja a magáénak. Dávidházi Péter szerint, akit itt idézek, Deák lelkének vizsgálói ezzel „gondolati tévútra” kanyarodtak: „a szekularizálódott erkölcsi érzület fogalmában megjelenő végső célérték” Deáknál sem (és Széchenyinnél sem) egyéb, mint „a hatékonyság nagyon is evilági és gyakorlatias szempontja”.⁷²

Mindazonáltal talán nem annyira egyszerű a megoldás, hogy az itt vázolt morális pozíció csak jobb elrugaszkodási pont volna a célracionális cselekvéshez. Külön kell választanunk annak elemzését, Deák maga milyen álláspontot foglal el erkölcs és politika viszonyának tekintetében attól, hogyan nyilatkozik róla az utókor. Ugyanis Deáknak az erkölccsel kapcsolatos megnyilvánulásai nem tekinthetők kifejezetten a morális érzületre vonatkoztatott állásfoglalásnak, hanem a politikai meggyőzéshez, retorikához, a tágabban értelmezett politikai modor kérdésköréhez tartoznak.

Kétségtelen: erényeinek antikizáló-szakraális retorikába öltöztetett dicsérete ellen Deák sohasem tiltakozott, amit minden bizonnyal egyetértő bátorításnak vettek a kortársak. Lásd ehhez például a szegedi küldöttség 1866. november 12-i beszédét: „Az ős népek történelméből tudjuk, hogy a régiek minden erények közt a legnemesebb és legfenségesebbek tarták a tiszta és önzéstelen hazaszeretetet, s ezzel párhuzamba állítván az oly jutalmat is, mely a népek őszinte, tiszta és önzéstelen hálájából szövéődik a valódi polgári érdem koszorúja közé: ily szeplőtlen tiszta jellegű koszorú az is, melyet a nép millióinak hálája emel vala nagy hazafi a Te érdemekben megöszült és erényekkel dúsan redőzött homlokodra.”⁷³ És így tovább a dicséreték túlzófokán: Deák pedig válaszában egyszerűen megköszöni Szeged népének iránta tanúsított „bizalmát”.⁷⁴ Deák engedményeket tett azaz a közvéleménynek, hogy szó nélkül hagyta személyes és politikai erkölcsi összekapcsolt dicséretét. Ráhagyta a kortársakra, hogy naivan betöltsenek egy áthidalhatatlan logikai szakadékot. Ha Deák célja az volt, hogy a politikát jogpozitivistá alapozással, anélkül művelje, hogy erkölcsi érvekre kelljen hivatkoznia, akkor is, mindazonáltal, elnézte, hogy mások hivatkozzanak efféle vele kapcsolatban.

Ha előfordul, hogy Deák maga is hivatkozik bizonyos erkölcsi instanciákra, akkor az kiélezett döntéshelyzetben történik, mint például a felirati javaslat vitájában: „De van egy hű barátom, kinek szava még a közvélemény szavánál is fontosabb előttem, mivel én soha nem alkuszom, mert parancsát szentnek tartom, s kinek neheztlését magamra nézve a legsúlyosabb csapásnak tekintem, és ezen hű barátom: önelkiismeretem.”⁷⁵ Azonban Deák

⁷¹ Áldor, é. n.: 50.

⁷² Dávidházi 1998: 34–35.

⁷³ Deák 1897: 77.

⁷⁴ I. m. 78.

⁷⁵ Deák 1889: 38.

nemcsak nem mondja meg, hogy *melyek* azok az erkölcsi elvek, amelyek lelkében lakoznak, hanem a dolgot annyival is kifürkészhetetlenebbé teszi, hogy, Kanttal szólván, nem a belső törvényhozásra, hanem egyenesen a belső bíróra hivatkozik. Ezért ezek a Deáktól származó, kifejezett vagy hallgatólagos erkölcsi üzenetek valóban a célorientált politikai modor összefüggésében lelik meg igazi helyüket.

Nehezen volnának kikezdzhetők Sándor Pál megállapításai, hogy Deák törvénytudománya „nem a paragrafusok szellemének és betűinek egyszerű tárháza csupán. Elsősorban olyan történeti látásmódon alapuló eszmei-politikai fegyver, amely a leginkább közelít – éppen a közjogi vitáktól hangos politikai korszakváltás idején – egy olyan »prókátor nemesség« gondolatvilágához, amely állandóan jogitéletekben gondolkodva vitázik a politika titkos kulisszái mögött éppúgy, mint nyílt szintéren.”⁷⁶ Mindazonáltal ebben vagy más hasonló leírásban Deák politikai modoráról számos probléma homályban marad. Nem derül ki belőle, vajon Deák tudott volna-e másképpen érvelni, avagy sem. Nem mindegy, hogy „zsák a foltját” alapon egy politikai kultúra kitermelte magából a legrátermettebbet, avagy pedig Deák igazodott azokhoz a keretekhez, amelyek adottak voltak. Ha tudta volna másképp csinálni, miért nem csinálta? Törekedett-e arra, hogy maguk a keretek is megváltozzanak?

Deák politikai modorára bizonyos értelemben leginkább Csengery Antal jellemzése illik: „A lángész alkalmazkodási módja [...] a legközönségesebb elmékhez anélkül, hogy hozzájuk lealacsonyodnék.”⁷⁷ Deák maga Széchenyi Istvánhoz írott, 1841. március 20-i levelében vall arról, mennyire alacsony szinten állónak tartja a magyar politikai kultúrát: „Gondosan kell kimélnünk a már fenn álló jót és czélszerűt és ügyes kézzel kell irtogatnunk a jóval öszve szótt rosszat, hogy az egész öszve ne roskadjon, hanem fokonyként változzék jobbra [...]. Más nemzeteknél, a napnak kérdései a köz értelmességnek nyilvános és szigorú birálatán mennek elébb keresztül, s azután a közvélemény mindenható ereje ad azoknak életet; nálunk azonban mindezt még előbb teremteni kell. Honunkban a köz értelmesség számra és terjedelemre nézve még igen szűk határok közé szorult, a közvélemény pedig csak most kezd ébredni, s még igen gyakran, és igen sokáig lesz az indulatok izgató szavának ingatag játéka.”⁷⁸

Deáknak határozott és több oldalú elképzelései voltak arról, miképpen kell viselkednie ebben a politikai közegben. Képviselőtársaitól, korának politikailag aktív személyeitől mindenekelőtt azt várta el, hogy tartsák fenn a racionális és jóhiszemű kommunikációt, ami számára a politikai közösség egyik legfontosabb ismérve volt. Ebben az értelemben emeli ki még a reformkorban, hogy a legfontosabb politikai erény „a türelem egymás személye, egymás viselkedése iránt, [...] legyünk gyanú nélkül, lakjanak szeretet, bizodalom és türelem szíveinkben”.⁷⁹ S ennek értelmében figyelmeztet 1861-ben is többször a visszás érzések nélküli politikai párbeszéd szükségességére: „egyet tartanék szerencsétlenségnek a hazára nézve: ha a különböző véleményűeket keserőség választaná el egy-

⁷⁶ Sándor 1997: 6.

⁷⁷ Csengery 1884: 119.

⁷⁸ Deák Ferenc–gr. Széchenyi Istvánhoz, Kehida, 1841. március 20. In: Viszota 1903: 180. Ebben a tekintetben Deák egyetért Karl von Rotteckkel, aki szerint „csak a *közvélemény* felemelkedése, megerősödése és felvilágosítása által” érhető el szabadság és jog uralma. Rotteck 1829–1835: I., XIV–XV.

⁷⁹ Deák viszontválasza Erdélyi Jánosnak, 1841. november 28., in: Ferenczi 1925, 95–96.

mástól⁸⁰; hogy „[h]a valaki azt mondja, hogy az ő belátása szerint a haza érdekében így kell eljárni, a másik meg azt mondja, hogy az ő belátása szerint a haza érdekében amúgy kell eljárni: ezen nézetkülönbség úgy egyiknek, mint a másiknak hazaszeretetéét kétségbe nem vonja. [...] H]iszen nem egy úton lehet a haza érdekeit szolgálni; minden út ugyanoda vezethet; ezért én minden szándékot tisztának és becsületesnek tartok”.⁸¹ Ezért idézi ugyanekkor, 1861. június 4-én egyetértéssel Révész Imre debreceni képviselő felszólalását: „Követem e részben előadásának azon szavait, hogy »a köztanácskozások nem csupán szónoklatokra, de arra is valók, hogy egymás nézetei irányában, ha a közjó kívánja, észrevételeinket honfiai szeretettel megtegyük és türelemmel elfogadjuk«”.⁸² A képviselőházi beszédek olvasva helyenként szinte megdöbbentő, miféle csekély horderejű és olykor kicsinyes ügyekben is latba kellett vetnie a tekintélyét, a hangját kellett hallatnia. Úgy tűnik, hogy türelemmel tanította e hozzászólásaival azokat a képviselőtársait, akik a politikai kultúra sokkal alacsonyabb fokán állottak.⁸³

Mégpedig elsősorban a formára, a következetes gondolkodásra oktatta őket.⁸⁴ Deák „logikája” a magyar jog nem-rendszeres jellegéhez alkalmazkodott: 1836. június 20-ai követjelentésének megfogalmazása értelmében „[o]lyan országban, ahol a belső elrendelésnek és a fennálló törvényeknek összessége nem rendszeresen alkottatott, hanem inkább egyes eseteknek, és az egyes körülmények összeszövődésének szüleménye, törvényhozás útján rendszeresen és egyszerre javítani majdnem lehetetlen”⁸⁵ Magyar észjárása⁸⁶ ebben a vonatkozásban nem egyéb, mint az egymásnak ellentmondó vagy legalábbis inkoherens evidenciák mérlegelése. Logika és észhasználat nála elsősorban jó emlékezőtehetséget jelent. Ezen túlmenően belátta, mi a jelentősége annak, ha elkötelezte magát bizonyos premisszák mellett. Deák értelme (ahogy Hobbes mondaná) képes végigfutni az evidenciákon, „mint spániel a mezőn”, és jelzi azt, ami feltűnő. Nem hipotézisekhez kereste az induktív bizonyítékokat (ennyiben gondolkodása eleve nem „tudományos” jellegű), hanem képes volt a nyilvánvalóan rendelkezésre álló tényeket mérlegelni. Erre utal Eötvös József azon megállapítása, hogy Deáknak nincs képzelőereje. A racionalizmus mindenek fölé emelése viszont nem jellemző rá. Alkalmasint éppen ez az anti-szpekulatív, nemtudományos észjárás hatott baráti körére is. Deák Farkas visszaemlékezé-

⁸⁰ Deák 1889: 66.

⁸¹ I. m. 39–40.

⁸² I. m. 45.

⁸³ I. m. 41–42.

⁸⁴ Vö. pl. ezekkel a megjegyzéseivel 1848-ból: (a képviselőházhoz intézve) „egy száraz figyelmeztetésem van: vigyázzanak t. i., hogy valamiképp insequentiaiba ne essenek”. (Deák 1886: 44–45.); „Mert ha az elv csak odavetve van, midőn szóról-szóra, §-ról §-ra megy az ember, sokban megütköznek, mit különben helyesnek találna, ha formulázva volna.” (I. m. 341–342.)

⁸⁵ Deák 1882: 231.

⁸⁶ Deák Farkas tanúsága szerint „Arany mondá róla: *egyszerű igaz magyar volt*, s valóban Deák a magyar faj s magyar politikai nemzet megtestesült typusának eszményített alakja volt s nemcsak táblalabírói hanem egyszersmind népies zamattal.” (Deák 1884: 11.) Csengery Antal és Wlassics megfogalmazásai szerint „[m]int az ókor ama bölcseiben a görög józan ész: úgy nyilatkozott Deákban a magyar józan értelem” (Csengery 1884: 94.), illetve „[a] magyar néplélek, a magyar faj legfényesebb erkölcsi és értelmi tulajdonai nyilatkoznak meg Deák Ferenc életében és tanításában”. (Wlassics 1923: 103.)

se szerint itt „aratta legszebb győzelmeit, midőn Eötvös aggodalmait sőt félelmét, Csengery tépelődéseit és statisztikai adatait, Kemény kritikáit és ellenérveit egymásután győzte le.”⁸⁷ Valóban, Gyulai Pál, Eötvös József egybehangzóan állították, hogy „[s]zónoklatának fő eleme az erős logika”,⁸⁸ hogy Deák „legkitűnőbb tulajdona a logika”⁸⁹ volt.

A legkritikusabb helyzetekben viszont, ha tanítgatásra és érvelésre nem volt idő, tekinthetőségét kihasználva Deák retorikai emelkedettségre ragadtatta magát. Kiváló arányérzékkel adagolta a pátoszt: csak a lehangsúlyosabb helyeken, de akkor remek stílussal. Pontifexi tekintéllyel szólalt meg például 1861. május 13-án, a felirati javaslat előterjesztésekor: „Nehéz idő, vészteljes évek mentek el fölöttünk. Végenyészet szélén állott nemzetünk. De az isteni gondviselés, midőn egyrészt annyi szenvedéssel sujtott, másrészt erőt ébresztett keblünkben, hogy el ne csüggedjünk és a veszélyben forgó hazát még forróbban szeressük. Adja isten, hogy tanultunk legyen a kísértet nehéz napjaiban, s kik egyek voltunk szenvedésben, egyek legyünk működéseinkben is.”⁹⁰ Ugyanígy nem riadt vissza a frázisoktól sem, ha az ügy fontossága megkívánta, mint például a sokak számára túlságosan mérsékelt hangvételű felirati javaslat elfogadtatásának szolgálatában: „Félénk, sőt gyáva az, ki önszemélyét félti, midőn hazájának sorsa forog kérdésben; de ki maga nem fél, hanem félti a hazát, óvatos nem azért, hogy magát baj ne érje, hanem hogy a hazá ne szenvedjen, az, uraim, nem félénk, nem gyáva”.⁹¹

Politikai modorára nézve egész életében érvényben maradt mindaz, amit 1832-ben Vörösmartyknak kifejtett: „azon magányos személy [...] ki jó Baráti által más megyék helyes véleményéről tudositva önnön Megyéjében a Hatalmasabb Rendek büszke hűségát okosan kimélleni tudja, ki barátságos körben enyelegve, nem oktatva, kérdező nem pedig elbizott hangon teszi jegyzéseit, ki őket illy módokkal szoktatja lassanként az egykor annyi[ra] rettegett uj gondolathoz, sokat eszközölhet a mi előbb lehetetlennek látszott, mert az ujsággal is meg barátkoznak idővel azok, kik egykor ellenzói valának, sőt végre azt hiszik, hogy a mi javaltatik, az nem valóságos újítás, hanem okos és szükséges igazítás. Így lehet a magyar Nemest is régi álmaiból és százados előítéleteiből ki vetköztetni”.⁹²

Ez a sikeresnek bizonyuló stratégia, nem egészen problémamentesen, kettős megfontolásból eredt. Egyfelől Deák nem hitte, hogy igazi változás lehetséges a közérzületben: céljai keresztülvitelének érdekében rákényszerült, hogy kijátssza azt. Am másfelől látni kell azt is, hogy Deák számára a maga politikai közösségfogalmának megvédelmezéséhez kapóra jött ez a látszólag külső kényszerűség. A deáki politika e nélkül a korlátozás nélkül egyszerűen nem létezhetne. Ha nem lett volna, úgymond, rákényszerítve arra, hogy a zöm kedvéért engedményeket tegyen a feudális intézményeknek és rendi érületnek, akkor ki kellett volna derülnie, hogy ezek az engedmények egy elvszerű politika számára lehetetlenek – enélkül szükségyszerűen fel kellett volna adnia a magyar politikai közösség jogfolytonosságának tézisé.

Márpedig ez a jogszerűség Deák politikájának egyik középponti eleme. „[S]okkal tisztábban áll előttünk, polgári kötelességünk törvény szabta ösvénye, sokkal mélyebben

⁸⁷ Deák 1884: 8.

⁸⁸ Idézi Takács 1988: 53.

⁸⁹ Eötvös 1977: 598., idézi Schlett 1994: 39.

⁹⁰ Deák 1889: 16.

⁹¹ I. m. 37.

⁹² Deák Ferenc–Vörösmarty Mihályhoz, Kehida, 1832. február 24. In: Vörösmarty 1965: 33., idézi Pukánszky 1936: 315.

tiszteljük a törvény szentségét, mintsem, hogy bármi ingerlések azoktól eltántoríthatnának. Az ijesztés sok gyávat elrettenhet, de soknak kebele törvény és igazság iránti hódoltságban félelmet, csüggedést nem ismer⁹³. Wesselényihez írott, 1837-es levelétől kezdve számtalan megnyilatkozását idézhetnénk Deáknak, amelyekben a törvényesség mindenáron való megtartását hangsúlyozza.⁹⁴ Ugyanígy a Deákról író utókorok is kedves témája az erről való megemlékezés.⁹⁵ Deák a törvényesség (azaz a politikai közösség folytonossága) nevében védelmezi például a rendi alkotmányt a felelős kormány követelésével szemben az 1843-as büntetőjogi törvényjavaslat vitájában: „Sarkalatos törvények lesznek tehát megsemmisítve anélkül, hogy azoknak rendelete másokkal pótolatnék, ezt pedig a törvényhozás akkor, midőn a büntető törvények rendszeres kidolgozására választmányt küldött ki, bizonyosan nem akarta; ezt a nemzet, míg alkotmányos szabadságához hű kíván maradni, soha nem akarhatja.”⁹⁶

E megnyilvánulások alapján kiviláglik, hogy Deák nem kérdőjelezi meg, hogy az önérdekkövetés érvényes álláspont lehet, hiszen az olykor „legfőbbakb” törvényeknek az alapja egykor valóban az önérdek volt: a törvény érvényességét visszamenőleg lehetetlen is, de értelmetlen is kétségbe vonni: ezzel a politikai közösség alapját kérdőjelezni meg. Ennek a törvényességnek a megtestesítője a Corpus Juris, amely mindig kéznél volt, akár a légyecsapó.⁹⁷ A húsvéti cikk szövegezésének anekdotájában a jelenet, Salamon Ferenc leírásában szimbolikus: „A belső szobából kihoztuk közös erővel a Corpus Juris két kötetét [...]. Az öreg úr a kettő közt foglalt helyet.”⁹⁸

Azt hiszem, félreértés Deák e jogtisztelétet valamiféle formalista jogi megfontoláshoz kötni.⁹⁹ Tisztelte a jogot, de nem a jogért magáért, hanem azért, mert a jogon túl nem volt számára tovább regresszus a politikai közösség legitimitációjában. Ebben az értelemben mondja 1863. március 28-án, az 1861-i országgyűlési tagok díszalbumának átadásakor: „Az ügy, mely mellett együtt küzdöttünk, a haza szent ügye, a tér, melyen állunk: a törvényesség. [...] Álláspontunk a törvényesség vala, mely egyenes ellentéte a forradalomnak.”¹⁰⁰ A forradalom ugyanis éppen a politikai közösség legitimitásának alapját változtatja meg. Hiszen máskülönb mi kivetni valót találhatna Deák abban, hogy egy alkalmasabb törvény miatt egy régebbi hatályát veszti? Igaza van Pulszky Ferencnek: Deák Benthamet, a *Panoptikon* büntetőjogi szerzőjét esetleg elfogadhatta, de a kodifikátor Benthamet, aki minden régiségre vagy tekintélyre alapozott törvényt megalapozatlannak tartott, semmiképp sem: „nem kereste Bentham és Smith Ádám tanaiban a bölcsék követ,

⁹³ Deák Ferenc–Wesselényi Miklóshoz, Kehida, 1837. május 14., in: Deák 1992: 38.

⁹⁴ Pl. Deák 1889: 235–236.

⁹⁵ Pl. Deák 1884: 21., Wlassics 1923: 103.

⁹⁶ Idézi: Sarlós 1970: 19.

⁹⁷ Eötvös 1905: I., 2.

⁹⁸ Salamon 1876: 206.

⁹⁹ „Senki sem értette és érezte erőteljesebben [ti. Deáknál] annak a tételnek megcáfolhatatlan igazságát, hogy ha ma megtámadják az egyik jogot és ezt eltűrjük, akkor holnap érvénytelennek nyilvánítanak egy másik jogot. A jog szolidaritásának ez a gondolata nyilvános pályájának első napjaitól kezdve irányozza államférfíui cselekvését.” (Wlassics 1923: 103.)

¹⁰⁰ Deák 1889: 235–236.

¹⁰¹ Pulszky 1904: 5. Ezért is új vizsgálódást igényelne, több okadatolásra szorulna Deák Adam Smith-olvasmányainak kérdése. Ő maga e tanokat soha nem propagálta, lévén hogy a szabad gazdaság társadalmi keretfeltételeinek megteremtésével volt elfoglalva, és az adat

mint Széchenyi”.¹⁰¹ „Arra soha rá nem állok” – mondotta Deák a Pragmatica Sanctióról – „hogy ezen törvényeket mi magunk homályosaknak nyilatkoztassuk.”¹⁰² A Pragmatica Sanctio azért egyértelmű mindenekelőtt, mert érvényben van. Ebben az összefüggésben érdekes Deák azon módszere, hogy a reformkorban az eltörölni kívánt törvényt homályosságának hangoztatásával keverte rossz hírbe: „[A]zon akadályok közül, mik haladásunkat gátolják, egyik és talán legsúlyosabb az ősiség. Bámulni lehet, hogy azon eszme, mely első támadtában már homályos volt, mely azóta is az egymással ellenkező magyarázatok miatt soha tisztába nem jöhetett, mely annyi jónak és hasznosnak létrehozását gátolta, mind ezideig fennállhatott.”¹⁰³

Politikai modor és törvényesség kérdésének tárgyalása után, a deáki erkölcs vizsgálatához Deák Ferenc olykor feltételezett republikanizmusának elemzésén keresztül térhetünk vissza. Wlassics Gyula bizonyos megfogalmazásai a republikánus Deákat állítják eléink. „A politikai és magánjellem – írja, – Deák felfogása szerint nem egymásnak engedményt tevő két fogalom. A hazaszeretet volt eszménye, még pedig a szónak legmagasabb értelmében. »Nem tartom jó embernek, nem tartom magyarnak«, mondja, »ki e szegény, szenvedő hazát jobban ne szeretné, mint akármely fényes országát Európának.«¹⁰⁴ Ez a mondat azonban nem feltétlenül republikánus színezetű megnyilatkozás: a közérdeket nem az önérdékkel állítja szembe, hanem más országok szeretetével. Wlassics jellemzése így folytatódik: „Aki tisztán a közjót szolgálja, mint ő, abban a »vir probus« minden erénye tündököl. »Könyörtelenek, hálátlanok s emberek sorsán keresztül gázolók« csak azok a hősök, akiket a közérdek mellett rendszerint erős önérdék is sarkal [!]. A tisztán közérdekeket szolgáló bölcs államférfi vezető kezét nemcsak az agyával köti össze. Az *értelem* politikája és az *érzelem* politikája szélsőséget jelentenek. *Értelem és érzelem* politikája együtt emelkedhetnek *bölcs* politikává.”¹⁰⁵

A republikánus vonásokkal is rendelkező Deák képe mindenekelőtt Kossuth Lajosnak 1876. február 14-én Helfy Ignáchoz írott levelére megy vissza, amelyben elmondja a maga nekrológiát Deák felett. Ebben írja, hogy a nemzet tiszteli Deákban „a hatalmas analityikus észet, a szándok önzetlen tisztaságát és azt, hogy a depredatio¹⁰⁶ ragályos korában mindig »vir probus et integer« maradt”.¹⁰⁷ Azonban Kossuth szavaiból Deák republikánus erényeinek dicséretét csak félreértés, illetve túlhajtott értelmezés hallhatja ki. Kossuth csupáncsak a Ferenc József-i jutalom visszautasításával összefüggésben mondja, ironikusan, hogy „Deák szerencsés ember volt, hogy neki alkalma nyílt e republikánus

---

első előfordulásához is szó fér. A neves parlamenti gyorsíró, emellett nemzetgazdasági szakértő Fenyvessy Adolf állapítja meg elsőként, hogy „Deák Ferencz a harminczas években uralomra törő szabad kereskedelmi tanokat követte; ellenezte az állami avatkozást az üzleti életbe, s a Smithianismus elvei szerint az egészséges önérdéket tekinti a gazdasági élet legjobb szabályozójának.” (Fenyvessy 1882: 7.) Fenyvessy azonban alighanem saját korának gazdasági mentalitását igazolta Deákkal.

¹⁰² Idézi Wlassics 1923: 128.

¹⁰³ Deák 1882: 466.

¹⁰⁴ Wlassics 1923: 107.

¹⁰⁵ I. m. 112–113.

¹⁰⁶ A. m. 'depraedatio'. Kossuth 1902b: 137. alapján javítva a „depreatio”-ból.

¹⁰⁷ Kossuth 1902a: 57

¹⁰⁸ I. m. 67.

erényt monarchiában revelálhatni.¹⁰⁸ Mégis, ezt alapul véve írja Gratz Gusztáv *A dualizmus kora* című munkájában, hogy „[n]agy ellenfele Kossuth Lajos akkor, amikor Deák halálának hírére vette, azt mondta róla, hogy republikánus erényeket tanusított egy monarchia keretében.”¹⁰⁹

A helyzet azonban az, hogy a feddhetetlen személyes erkölcsi érzületből a helyes politikára nézve semmi nem következik. Sőt: amint azt Kossuth is észrevette, a magántermészetű meggyőződésben lehorgonyzó erkölcsi alapozás fő problémája, hogy a mindenkori önjelölt *Cato maior*-ok környezetete tehetetlen a képmutatással szemben: azért, „mert Deáktól nagy tévedése mellett sem tagadhatta meg senki azt, hogy önzetlen, becsületes hazafi maradt, hát a legcynikusabb apostasiák is arrogálni merik azt a pretenziót, hogy önzetlen, becsületes hazafiságnak tartassanak.”¹¹⁰

Deák valódi republikánus motívumokkal csak retorikai fogásként él, mint Wesselényi érdekében, amikor a magyar politikai közösségről szólva Cincinnatust idézi meg, mondván, hogy a megyegyűlések mindenkori tagjai „földművelésnek békés foglalatosságai mellől jönnek össze alkotmányunk morális oltalmára”.¹¹¹ Közjó és közboldogság fogalma azonban, a szakirodalom egyes megfogalmazásaival ellentétben,¹¹² nem annyira természetjogi-normatív, mint sokkal inkább formális jogi és funkcionális természetű nála.

A republikanizmus cicerói alaptézisét, melynek értelmében „salus rei publicae suprema lex esto”, Deák több-kevesebb változtatással többször idézi ugyan, de sohasem klaszikus republikánus értelemben. Az 1848. szeptember 22-ei képviselőházi ülésen például, amikor is a szellérekéről volt szó, Deák felszólalásában az ipar elmaradottságára terelte a szót, mondván: „Magyarország elszegényedésének oka az, hogy többet adunk ki az iparcikkért, mintsem beveszünk termékeinkért. Ezt az eszmét súlyosabb dolgok háttérbe szorították; de azt hiszem, hogy mikor valami lépés szükséges a haza megmentésére, akkor más tekintetnek hallgatni kell. A salus publica suprema lex esto esetén kívül is gondosan kell a törvényhozásnak figyelni, hogy maholnap bekövetkezik az idő, mikor gondjainkat az ipar emelésére fordítandjuk.”¹¹³ A hely némiképp homályos, de annyi kivehető, hogy az utalást Deák nem az egyéni érdek és közérdek szembeállítására alkalmazza, hanem a *veszélyhelyzetre*. Ezzel megegyező a szóhasználat 1848. szeptember 25-ei felszólalásában, ahol a „haza java” nem egyéb, mint a törvényesség védelme.¹¹⁴

Ezért a *salus publica* deáki értelmezésekor sokkal inkább az a kanti, a német irodalomban tovább élő formális felfogás¹¹⁵ veendő figyelembe egyfelől, amely szerint az jogszerepüket jelent, másfelől pedig mint komplex modernizációs program lehet releváns: a közjó illetően felfogása olyan hazai előzményekre, mint Benkő Sámuel *Tentamen Philopatritiae*-jára vezethető vissza.¹¹⁶

Deák republikanizmusának és általában véve Deák erényközpontú politikai világának számos problémája fel sem merült volna, ha az utókor a közjó formálisabb, jogi alapozá-

¹⁰⁹ Gratz 1934: I., 21. A félreértésnek megvan a maga utóélete: Takács Péter írja, „legnagyobb politikai ellenfele, Kossuth is elismerte róla, hogy »republikai jellem volt a monarchiában.«” Takács 1988: 53.

¹¹⁰ Kossuth 1902a: 69.

¹¹¹ Deák 1882: 133.

¹¹² Molnár 1998: 14.

¹¹³ Deák 1886: 138.

¹¹⁴ I. m. 148.

¹¹⁵ *Az erkölcsök metafizikája*, Jogtan, 49. §

¹¹⁶ Vö. Concha 1885.

sú fogalma helyébe nem állított volna másik, az antik hagyományhoz kötődő felfogást. Deák „erényeiről” szólva mindenki számára természetesnek tűnt, hogy ezeknek az erényeknek a nyomába úgy juthatunk, ha az antik morálfilozófiai mintázatok kései továbbélését vagy újjáéledését kísérelük meg felmutatni. Azonban Deák nemcsak abban a tekintetben hallgatag, hogy tételesen melyek azok az erények, amelyek számára esetlegesen mértékadók azok közül, amelyeket a filozófiatörténet legalább a korai Platón-dialógusok óta faggat, vitat és osztályoz: Deák nem igazít el bennünket még abban a tekintetben sem, hogy egyáltalában efféle definiálható absztrakt entitásokat kellene keresnünk erényfelfogásában, mint bátorság, becsületesség, okosság.

Ez a váltás minden jel szerint összefüggésben van azzal, hogy Deák politikai közösség-felfogása a halála körüli években már kezdte érvényét veszteni, kezdett elhalványulni. A magyar politikai elit ehelyett nemzetállamot akart látni és láttatni ott, ahol sem homogén nemzetről, sem szuverén államról nem volt szó. Ebből a szempontból tanulságosak Concha Győző idézett, szűkre szabott megállapításai Deákkal kapcsolatban, amelyekben a irodalomtörténeti értelemben vett „nemzeti klasszicizmus” kultúraszemléletének integratív pozíciójára hagyatkozik rá, kritikai igény nélkül. A deáki teljesítmény nem kellő értékelésének csak egyik oka az, hogy Concha számára (s ez hegelianus alapstílusának következménye) az a jelentős, értékes, ami kifejtett, ami rendszerszerű. Másfelől azonban nem veszi észre a szintetizáló elvet Deák gondolkodásában. Elsősorban őrá gondol, amikor a Pragmatica Sanctio értelmezéstörténetéről szóló cikkében azt írja, „[v]ezérpolitikusaink jogi iránytű nélkül, a birodalom, monarchia, közös érdekek labilis jelszavaival s a nemzet függetlenségével egyszerre dolgoztak”.¹¹⁷

Mindig is megoszlottak a vélemények arról, vajon Deák elvszerűen avagy megalkuvóan – tapintatosabban fogalmazva: kompromisszumkészen – járt-e el pályája során. Vannak, akik szerint Deák „tökéletesen következetes, ha alapvető eszményeit vitatják. A megalkuvásra való képtelenség Deák igazi lényének kulcsa. És életének érdekessége, hogy a meg nem alkuvó az 1867-es Kiegyezés megalkotója lett, anélkül, hogy alapvető erkölcsi, társadalmi vagy alkotmányos ügyben feladta volna elveit.”¹¹⁸ Másfelől eleven és erőteljes az az álláspont, amelyre Szabó Miklós utal: Deák „másfél évszázada [...] annak a magatartásnak a szimbóluma, amit Bibó István hamis realizmusnak nevezett”.¹¹⁹ Az idézett szerző szerint lehetséges közvetítés a végletek között: „Deák jelenti számunkra a kompromisszumot, mint egy kis ország politikai problémáinak megoldását a donquijoteria és a sodródás végletei között. [...] Deák valóban szimbólum. A rossz körülmények között is érvényesülni képes akarata, nem a beletörődő meghunyászkodásé.”¹²⁰ Elvszerűség és megalkuvás problémahagyománya Deáknál, amint azt Áldor Imre hasonlatai Regulussal és a Cunctatorral is azt mutatják, nem utolsósorban annak köszönheti létét, hogy magától értetődő volt Deáknak mint moralistának *vir togatus*-ként való elképzelése. Ez a probléma – s ez válaszuk második fele a szakirodalomnak a Deák erkölcsiségére vonatkozó átfogó kérdésére – a moralitás fogalmának a jogszerűségével való összekapcsolásakor részint felszámolja magát.

Deák Ferenc beszédeiből a liberális hitvallás fő tanítélei tisztán kihangoznak. Észrevette már Wlassics Gyula 1923-ban, a dualizmus kori Magyarország végleg letűnt korszakának értékeit átmenteni szándékozó Deák-portréjában, hogy „[a] legerősebb jogérzet

¹¹⁷ Concha 1935: 504.

¹¹⁸ Király 1993: 29.

¹¹⁹ Szabó 1994: 96.

¹²⁰ I. m. 101.

kifejezői azok a beszédei, amelyeket az 1833/36-ik évben és az 1839/40-i országgyűlésen mondott. Ezek a nagy szabadsági kérdéseknek igazán evangéliumát alkotják”,¹²¹ és meglátta mindezt Deákban Takács Péter a rendszerváltozás előestéjének elődökét, példaképeket kereső múltba tekintése idején. Azt írja, a liberális kulcsfogalmak Deáknál „ke-
rek egészszé állnak össze, mely egésznek a lényege: mentalitásában, életmódjában, társadalmi viszonyaiban és értékrendjében új Magyarország; a polgári Magyarország, amelynek éppúgy sajátja a nemzeti nyelvű közigazgatás és kultúra, mint a szabályozott folyók, kiépített utak, vizek fölél ívelő hidak, városokat összekötő vasutak, szabad kereskedelem, virágzó gazdaságok, haszonnal termelő gyárak, mint a művelt, szorgalmas, takarékos, munkájuk és tehetségük révén érvényesülő szabad és egyenlő polgárok sokasága; ahol ember és ember között legfeljebb az önmagukban rejlő tulajdonságok, de nem a törvények, szokások és születési előjogok képezik a különbséget.”¹²²

Hiánytalan liberális modernizációs program volna ez – de nincs benne egy szó sem arról, hogy kié a politikai hatalom. Ez az állapot, elvben, elérhető úgy is, ha Magyarország az örökös tartományok rangján van, például Csehországnál. Hogy erről nem lehet szó, hanem e program mellett ott munkál Deák gondolkodásában a magyar politikai közösség igénye is, arra nézve maga Deák felel meg: ilyen körülmények között „lehet, hogy az ország most gazdagabb volna, de magyar bizonytalanság”.¹²³

1832-es Vörösmartyhoz írott, 1841-ben Széchenyihez intézett, idézett levelei azt mutatják, hogy a liberális hitvallással ellentétben Deák antropológiája aligha volt optimista: Deák nem hitt az ember morális fejlődésképességében, és nem gondolta, hogy az ember mindenekelőtt ész vezérelte lény volna. Ezért kérdés, hogy ez a liberalizmus a pesszimista emberkép mellett min alapul, honnan táplálkozik. Azokkal aligha érthetünk egyet, akik szerint Deák törekvése az volt, hogy „a liberális politikai berendezkedés igazolását részben a feudális jogrendből vezesse le”.¹²⁴ Az előjogok meglétéből nem juthatunk el levezetéssel az előjogmentességig, a törvény előtti egyenlőtlenség tényéből logikailag nem fog következni a törvény előtti egyenlőség.

Így merült fel a szakirodalomban a megoldási javaslat: a természetjogi alapozás, s növekvő figyelmet szenteltek annak, hogy politikai vitái során Deák érvelése „számos esetben támaszkodott [...] a természetjogra”.¹²⁵ E kérdéskör körüljárása során a jelen tanulmány azokra a kérdésekre keresi a választ, hogy egyfelől milyen viszonyban van Deáknál a fennálló törvények feltétlen elismerése (jogpozitivizmusa) természetjogi érveivel, és hogy másfelől Deák jusznaturalista színezetű szabadelvűsége vajon összeegyeztethető-e a politikai közösségről vallott felfogásával.

A lehetséges elméleti előképek vonatkozásában Csengery megemlíti egy-két nevet, és egyben máig érvényesen megfogalmazza az okadatolás nehézségeit: „Külföldi utazásai alatt utóbb személyesen is megismerkedett a német irodalom több kitűnőségével, különösen Rotteckkel és Welckerrel, Schlosserrel és Mittermayerrel, a kik közül az utóbbival mondhatni baráti viszonyban állott. Reá nézve azonban a német irodalom csak azon kö-

¹²¹ Wlassics 1923: 128.

¹²² Takács 1988: 56.

¹²³ Idézi i. m. 54.

¹²⁴ Pető 1994: 8.

¹²⁵ Molnár 1998: 14.

¹²⁶ Csengery 1884: 25.

zeg volt, a melyen át a kor újabb eszméivel megismerkedett. Nem szegődött a híres tanárok tanítványává, nem esküdött szavaikra. Nézeteket sem idézi soha.¹²⁶

A mondott szerzők közül Deákot mindenekelőtt Karl von Rotteck *Lehrbuch*...-ja szembeállította a természetjogi problematika 19. század eleji állásával. Rotteck a maga részéről a történeti jog offenzívájával szemben próbálja megvédeni a jusznaturalizmust, mondván, „[a] túlnyomóan uralkodó új jogtudományi irányzat rossz szívvel viselgetik a természetjog iránt. Kizárólag a pozitív és történeti jog előtt hódolnak, és a természetjogot az üres, gyakorlati érték nélküli spekulációk és az álmok birodalmába számúzik.”¹²⁷

A természetes jogok katalógusát illetően Molnár András megállapítja, hogy Deák „[a] természettől kapott, elidegeníthetetlen jogok közé sorolta többek között a gondolati és szólásszabadságot, a társadalmi különbség nélkül a személy- és vagyónbiztonsághoz, valamint a tulajdonhoz való »szent és sérthetetlen« jogot”.¹²⁸

Az elsőre vonatkozóan annyiban kell árnyalni álláspontját, hogy a véleménynyilvánítási szabadság sajátosan kétarcú Deáknál. Amint az a Wesselényi védelmében kifejtett érvekből látszik, a politikai szólásszabadság más alapozású jog, mint a sajtószabadság, mert az előbbi a politikai közösségből következő jog, míg az utóbbi a társadalmi együttélés szintjéhez tartozik.

Ami a sajtószabadság nagy témáját illeti, Molnár András már a rendszeres munkálatok iratanyagában talált erre vonatkozó deáki megfogalmazást: „A közjogi észrevételek sorában kifejezetten Deák Ferencnek tulajdoníthatjuk a sajtószabadságot és a cenzúra eltörlését követelő alábbi megfogalmazást: »A világ eddigi történeteinek folyamotja, s Európa lelkesebb nemzetjeinek legújabb példái világos bizonyosságul szolgálnak, hogy a közjónak előmozdítására oly igen szükséges nemzeti lelkesedést, a polgárok lelkierejének gyorsabban haladó kifejlődését, és az egyes tagok különböző véleményeinek a nemzeti közügyben egy szent célra lehető egyesítését semmi oly sikeresen nem eszközli, mint a sajtónak szabadsága. [...] Mivel tehát a magyar is e korban nemzetiségének emelésére törekedik, a nemzetiség és szabadság pedig elváhatatlan testvérek, szükséges egy olyan törvény, mely a művelődésnek terjedését terhesen gátló, és semmi világos honi törvényen nem alapuló könyvvizsgálat megszüntetésével a sajtó szabadságát nálunk is erős alpra építse.»¹²⁹

A jogbiztonság kérdésével kapcsolatban az alábbi fontos szöveghelyet tárta fel Molnár András Deák Ferenc megyei irataiból: „mivel alapos törvényeink azon része, mely nemzetünk egyes osztályainak viszonyos helyeztetését tárgyalja, magával a természetes igazsággal nem mindenben egyezvén, nem valamely kölcsönös szerződésnek szoros kötelezésin, hanem az erőnek hatalmán, és százados szokásokon épült, most mi önhasznunknak keresésén felülemelkedve, javítsuk az alapos törvények ezen hibáit, áldozunk fel hazánk fiainak boldogságáért legalább egy részt azon jussainkból, melyeket egykor a fegyvernek hatalma szerzett, s az időmúlás csak törvényesített, de igazságosakká nem tehetett”.¹³⁰

¹²⁷ Rotteck 1829–1835: I., VII.

¹²⁸ Molnár 1998: 14.

¹²⁹ Molnár 2000: 270. Vesd össze ezzel a megfogalmazással: „a szabad szólás oly kétségtelen s elidegeníthetetlen jussa minden embernek, melyet úgy, mint a gondolkodás szabadságát, a természettől nyerve viszi magával a társaságba.” (1835. július 1-jén a sajtó szabadságának tárgyában, Deák 1882: 141.)

¹³⁰ Molnár 1998: 68.

¹³¹ Uo.

Deák nem tud másra hivatkozni, mint az önzésen való felülemelkedésre, a méltányosságra és az áldozatra, amelynek jutalma nem evilági: „áldozatunk pedig a hazának és emberiségnek oltárára leszen téve”.¹³¹ Az „áldozat” szó jelentéséből következik, hogy e világon viszont veszteséggel kell számolni. Az is megfigyelhető, hogy Deák nem ütközteti a természetjogot a tételes joggal, csupán részleges meg nem felelésükről beszél.

A jobbágyok személyi és jogbiztonságáról 1833. június 15-én mondott beszédében egyértelműen arra az álláspontra helyezkedik, hogy létezik „a természetnek szeghetetlen szent törvénye”, „melyet az alkotó minden jobb ember szívébe vésett”, és „mely minden polgári törvények fölött örök és változhatatlan”: ebből következik általában, és a jobbágyok jogkiterjesztésére nézvést ebből következnek esetünkben különösen a személyes biztonság és az önvédelem joga. A jelen törvényhozás feladata volna „nyolcz százados constitutióknak nyolcz százados igazságtalanságát enyhíteni”, hiszen a magyar törvények értelmében a személy- és vagyonbiztonság „csak a nemesekre nézve” mondatott ki.¹³² Csakhogy Deák óvakodik attól, hogy a természetjog törvényeit úgy állítsa be, hogy azok érvényességben is a tételes jog „fölött” vannak. Ugyanakkor nyilvánvalóan nem helyezkedik arra az álláspontra sem, hogy a természetjog és a tételes jog kitérők egymással, a konfliktus természet és törvény között örök és meghaladhatatlan. Deák azon megjegyzése, mely szerint a „polgári társaságban ezen hatalmat [ti. az erőszakkal történő személyes önvédelem jogát] az írott törvény sok esetben kivette az egyes polgárok kezéből, mert a mindenkori önvédelem és bosszúállás a társaság céljaival meg nem férhet” egyértelműen bizonyos szerződéselméleti argumentációra utal, az erőszak jogának átruházására. Deák azonban nem tér ki arra, hogy a létbiztonság jogát a hatalom az átruházás aktusa során miért csak a nemesekre terjesztette ki. Azzal, hogy a fennálló helyzetet igazságtalanságnak nevezi, arra látszik utalni, hogy nyolc évszázaddal ezelőtt, azaz a magyar politikai közösség kiformalódásakor a nem nemesek mintegy „kifelejtődtek” azok közül, akiknek biztonságára nézve a közösség kezeséget vállalt. A helyzet azonban az, és ezt Deáknál jobban senki nem tudta, hogy a magyar politikai közösség a maga kiterjedésén belül nagyon is igazságos volt, azoknak biztosított egyenlő jogokat, akikből állt! Egyszerre védeni e politikai közösséget, és egyszerre támadni azt minden ember természettől adott egyenlőségének nevében – lehetetlen.

Ami harmadrészt a tulajdon szentségét illeti, Deák Vörösmartynak ír azokról, akik az 1832-ben készülődő országgyűlést arra használnák fel, hogy reformjavasolataikkal együtt „a tulajdonnak sérthetetlen szentségét is készülnek megrontani, nem figyelmeztvén arra: hogy ez a polgári Társaság fő céljával öszve szöve szintén magán a Természet törvényén alapul”,¹³³ és a jobbágyok birtokképeségéről 1833. szeptember 4-én tartott beszédében is előfordul annak kijelentése, hogy „a birhatási juss minden embernek vele született, sérthetetlen természeti jussa”.¹³⁴ Ugyanakkor a tulajdonjog kodifikálásával kapcsolatos álláspontja világosan mutatja, hogy Deák nem járult hozzá, hogy természetjogi elv megjelenjen a politikai szerződés szintjén. 1848-ban nem helyeselte, hogy a tulajdon szentségét törvényben mondják ki: „ez oly dolog, melyet nem akarok törvényben kimondatni, hanem a törvényhozás által meg akarom tartatni”.¹³⁵ Deák tudta, hogy nem lazíthatja fel az áprilisi törvényeket természetjogi áthallásokkal, mert akkor vagy következetlenségbe

¹³² Deák 1882: 14–16.

¹³³ Vörösmarty 1965: 31.

¹³⁴ Deák 1882: 29.

¹³⁵ Deák 1886: 108.

keveredik maga is az alapozást illetően, vagy pedig számot kell adnia a közjogi törvények esetleges természetjogi alapjairól, ami beláthatatlan következményekkel járna.

Negyedik természetjogi elvként hozzávehetjük Deák liberális hitvallásához a lelkiismereti szabadság követelését. Egyetérthetünk azzal, hogy Deák számára „[a]z egyéni szabadságjogok egyik legfontosabb megnyilatkozása a *vallásszabadság*” volt.¹³⁶ Már a reformkorban a *Levél a vallási türelemlről* szerzőjének, John Locke-nak az álláspontjára helyezkedett, amint arról az 1840. január 20-án a vegyes házasságok tárgyában elmondott beszéde tanúskodik: „Nem a vallást kell a statusnak védelmezni. Az isteni vallás emberi védelemre nem szorult. Hanem a tiszta vallásosságot kell emelni és terjeszteni, mert ez a nép erkölcsiségének, s ez által a nemzet boldogságának legerősebb támasza.”¹³⁷ Lockeánus érveket hangoztatott vallásügyben utolsó beszédében is: „A dogmákat minden vallás maga szabja meg híveinek, a hívek higgyék meggyőződésük szerint, az államnak csak a politikai részszel lehet dolga.”¹³⁸

Mindent összevetve, a természetjog elvei nem illeszthetők össze Deák politikai közösfelfogásával: ezért hivatkozik a nagylelkűsége, igazságosságára a sógorának írott híres levelében éppúgy, mint beszédeiben, irataiban. Arra az igazságosság-felfogásra, amely szerint többet adunk, mint ami jár: a méltányosságra. Mondhatni: a természetjogi hivatkozások az egyes embereknek szólnak, megindítanak, a morális érülethez appellálnak, míg a jogpozitivisták érvek a közösséget, a tanácskozó testületet célozzák meg, amelynek nincs morális érülete.

Deák a természetjog elveit a társadalomra, azaz a *pactum associationis*szal létrejövő, kooperatív, munkamegosztó társulásra nézve tartja érvényesnek. A „viszi magával” kifejezés¹³⁹ is arra utal, hogy szerződéselméleti pozíciót foglal el; hisz fel kell tételeznünk egy társadalmon kívüli (természeti) állapotot, ahonnan az egyén e jogokat magával viszi. A probléma az, hogy Deáknak erről az álláspontról (a hagyományos érvelést követve) azt kellene igazolnia, hogy a *pactum associationis* szabályai mintegy megalapozzák a *pactum subjectionis*t. Ez azonban lehetetlen: a társadalom szférája nála nem az a „szint”, ahová a politikai szerződés felbomlása vagy hatályon kívül helyezése után vissza lehetne térni egy új politikai szerződés reményében és szándékával. Deák még azt sem állíthatja (nem is állítja), hogy egyáltalában valami összefüggés van társadalmi igazságosság és politikai elvek között – ezért kénytelen az áldozatra és a méltányosságra hivatkozni.

Deák sohasem hivatkozik az észre, az észjogra, hanem a természetes jogokat „az alkotó” tetszése szerint valónak nyilatkoztatja. Karl von Rottecktól eltérően nem tételezte fel, hogy a magasabb akarat tetszése szerint való jog szükségképpen ésszerű is. Ehelyett egy korábbi, virágkorát a 17–18. században élő, platonikus gyökerű természetjogi hagyománnyal mutat rokonságot. De a cambridge-i platonisták és mások által képviselt premisszák többségét nem vehette át, mert más elvek mellett kötelezte el magát. Nem mondhatta, hogy a természetjogi érvelés címzettje egy jóakarató egyénekből álló közösség, amelynek számára a közjó a „legfőbb törvény”.¹⁴⁰

¹³⁶ Csizmadia 1976: 11.

¹³⁷ Molnár 1998: 116.

¹³⁸ Deák 1898b: 408.

¹³⁹ L. a 129. sz. jegyzetet.

¹⁴⁰ „Benevolentia maxima singulorum agentium rationalium erga omnes statum constituit singulorum, omniumque benevolorum [...] foelicissimum; [...] ac proinde, commune bonum erit suprema lex.” Richard Cumberland, *De legibus naturae*, I., 4.

¹⁴¹ Tuck 1979: 6.

Egy további megoldhatatlan probléma természetjogi érvek és jogpozitivisták premiszák ütköztetésekora a következő. Legalább Benthamig érvényben volt a jogfilozófiában a felismerés, hogy a természetes jogok biztosítása a másik oldalon kötelezettségként jelentkezik.¹⁴¹ Deák természetjogi követeléseit nem vetíthette volna ki a külső törvényhozás szférájába, nem tehetett volna kényszerré anélkül, hogy érvényben levő, pozitív jogot ne tagadott volna. Ezért volt kénytelen morális kötelezettség-színezetet adni a természetes jogok fonákjának, nem-evilági *forum appellativum* elé utalva az ügyet. Másfelől, ha a kötelezettségre vonatkozó érv magasabb autoritásra alapoz, akkor Deák ezzel relativizálja a pozitív jogot, illetve olyan implikációját teszi közügygé, amelyet maga utalt (egyházpolitikájának megfelelően) kizárólag a „belső” törvényhozás illetékességébe.

Végül: a természetjogi hagyomány egyik alaptézisének megfelelően Karl von Rottecknek is fel kellett tételeznie, hogy az észjog elvei nem nép- és korfüggöek.¹⁴² Azokkal vitatkozva, akik szerint ez mégsem így volna, maga állít fel egy általa abszurdnak nevezett lehetőséget: „abba az abszurdításba, amely e tanításból következne (hogy például eszerint a műveltebb egyének is *jognak* kell, hogy elismerjék az önkényt és a hierarchiát, ha a nép, amelyhez tartoznak, még a [...] reflektálatlan vélekedések foglya, és hogy az *átmeneti időszakban* [...] *ellentmondásos* jognak – azaz: képtelenségnek – kell fennállnia) itt bele sem akarunk gondolni”¹⁴³ Ez a paradox konfliktus rejlik Deák politikai gondolkodásának legmélyén.

Felhasznált irodalom

- Áldor Imre (é. n.), szerk., *Deák Ferencz élete. Emlékkönyv*. Második kiadás, Budapest, Franklin, é. n.
- Concha Győző (1885) *A kilencvenes évek reformeszméi és előzményei. Irodalomtörténeti vázlat*. Budapest, Franklin, 1885
- Concha Győző (1905a), 'Ferenczi Zoltán: Deák élete', *Egyetemes Philologiai Közlöny* 29 (1905), 495–498.
- Concha Győző (1905b), 'Jelentés a „Deák F. élet- és jellemrajza” cz. megbízásról', in: *Akadémiai Értesítő*, 1905. november (16. kötet, 191. füzet), 569–571.
- Concha Győző (1935), 'Szabó Béla elfeledett közjogászunk', in: uő: *Hatvan év tudományos mozgalmi között*. II. kötet. (A M. Tud. Akadémia Jogtudományi Bizottságának kiadványsorozata. 5. szám), Budapest, MTA, 1935, 496–519.
- Csengery Antal (1884), 'Deák Ferencz emlékezete', in: uő: *Deák Ferencz. Történetirók és a történetírás*. (Csengery Antal összegyűjtött munkái. 3. kötet.), Budapest, Kilián, 1884, 3–126.
- Csizmadia Andor (1976), 'Deák Ferenc egyházpolitikája', in: *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 11–60.
- Dávidházi Péter, '„Per passivam resistentiam”. Egy politikai magatartásforma értékeléséhez', in: uő: *Per passivam resistentiam. Változatok hatalom és irás témájára*, Budapest, Argumentum, 1998, 29–50.
- Deák Farkas (1884), *Deák Ferencz*, Pozsony–Budapest, Stampfel, 1884
- Deák Ferencz (1882) *Beszédei 1829–1847*. Összegejt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Első kötet.), Budapest, Franklin, 1882

¹⁴² Rotteck 1829–1835: I., 63.

¹⁴³ Rotteck 1829–1835: I., 67–68.

- Deák Ferencz (1886) *Beszédei 1848–1861*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Második kötet.), Budapest, Franklin, 1886
- Deák Ferencz (1889) *Beszédei 1861–1866*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Harmadik kötet.), Budapest, Franklin, 1889
- Deák Ferencz (1897) *Beszédei 1866–1867*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Negyedik kötet.), Budapest, Franklin, 1897
- Deák Ferencz (1898a) *Beszédei 1867–1868*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Ötödik kötet.), Budapest, Franklin, 1898
- Deák Ferencz (1898b) *Beszédei 1868–1873*. Összegyűjt. Kónyi Manó. (Deák Ferencz beszédei. Hatodik kötet.), Budapest, Franklin, 1898
- Deák Ferenc (1992) *Kiadatlan leveleiből*. Vál., jegyz., előszó Sándor Pál, Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1992
- 'Egy budapesti (1925) kis antikváriumban megtalálták Deák Ferenc kehidai könyvtárát', in: *Magyarság* 1925. július 5., 11.
- Eötvös Károly, *Deák Ferencz és családja I–II*. (Eötvös Károly munkái. XIII–XIV.), Budapest, Révai, 1905
- Eötvös József (1977), *Vallomások és gondolatok*. Összegyűjt., szerk., előszó, jegyz. Bényei Miklós. (Eötvös József művei. Szerk. biz. Fenyő István, Illés Endre, Pándi Pál, Sötér István, Wéber Antal.), Budapest, Magyar Helikon, 1977
- Fenyvessy Adolf (1882), 'Deák Ferencz nemzetgazdasági nézetei', *Budapesti Szemle* 1882 (32. kötet, 70. sz.), 1–26.
- Ferenczi Zoltán (1900), 'Deák két levele s a szláv kérdés 1842–43-ban', *Budapesti Szemle* 102 (1900), 30–46.
- Ferenczi Zoltán (1925), 'Bevezetés', in: Gr. Széchenyi István: *A Kelet népe*. Szerk., bev. Ferenczi Zoltán. (Magyarország újabbkori történetének forrásai. Gr. Széchenyi István összes munkái. Kiadja a Magyar Történelmi Társulat. 5. kötet.), Budapest, Magyar Történelmi Társulat, 1925, 3–106.
- Gángó Gábor (1993), 'Beccaria Magyarországon', *Holmi* 5 (1993/7.), 1045–1053.
- Gerő András (1994), 'Deák Ferenc és a politikai etika', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 65–78.
- Gratz Gusztáv (1934), *A dualizmus kora. Magyarország története 1867–1918*. I–II. Budapest, Magyar Szemle Társaság, 1934
- Gyulai Pál (1904), 'Emlékezés Deák Ferenczre', *Budapesti Szemle*, 1904. június (118. kötet), 321–335.
- Hanák Péter (1976), 'Deák és a kiegyezés közjogi megalapozása. (A Pragmatica Sanctio újraértelmezése.)', in: *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 305–336.
- Hanák Péter (1994), 'Deák Ferenc, a kiegyenlítő?', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 49–64.
- Király Béla (1993), *Deák Ferenc*. Ford. Péter Katalin, Budapest, Akadémiai, 1993
- Kossuth Lajos (1902a) *Iratái*. Kilenczedik kötet. S. a. r. Kossuth Ferenc, Budapest, Atheneum, 1902
- Kossuth Lajos (1902b), *Munkáiból*. S. a. r., bev. Kossuth Ferenc, Budapest, Franklin, 1902

- Körmöczi Katalin (1992), 'Deák Ferenc életútja', in: uő: „...*A mi megmarad, fordítsa jó czélokra*”. Deák Ferenc hagyatéka, Budapest, (Magyar Nemzeti Múzeum), 1992, 9–184.
- Matter, Jacques (1843), *De l'influence des moeurs sur les lois, et de l'influence des lois sur les moeurs*, Paris, Firmin Didot Frères, 21843
- Molnár András (1998), Vál., s. a. r., bev. tan., jegyz., *Deák Ferenc*. (Magyar szabadelvűek. Sorozatszerk. Gerő András.), Budapest, Új Mandátum, 1998
- Molnár András (2000), 'Deák Ferenc és a rendszeres munkálatokra tett zalai észrevételek', in: Molnár András, s. a. r., szerk., Béli Gábor–Molnár András, jegyz., utószó, „*Javítva változtatni*”. Deák Ferenc és Zala megye 1832. évi reformjavaslatai, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 2000, 255–280.
- Panka Károly, 'Deák Ferenc könyvtáráról', *Magyar Könyvszemle* 3 (1938/7–9.), 288–293.
- Pető Iván (1994), 'Deák Ferenc öröksége', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 7–10.
- Pukánszky Béla (1936), közli, 'Deák Ferenc kiadatlan levelei', *Irodalomtörténeti Közlemények* 46 (1936/3.), 305–318.
- Pulszky Ferencz (1904), *Deák Ferencz. Jellemrajz*, Budapest, Franklin, 21904
- Rotteck, Karl v. (é. n.), *Die Konstitution, ihr Wesen und ihre Bedeutung*, Leipzig, Schnurpfeil, é. n.
- Rotteck, Carl v. (1829–1835), *Lehrbuch des Vernunftrechts und der Staatswissenschaften*, I–IV., Stuttgart, Gebrüder Franck, 1829–1835
- Salamon Ferenc (1876), 'Az 1865-diki húsvéti cikk megírása', in: Törs Kálmán, szerk., *Deák Ferenc emlékezete*, Budapest, Deutsch M., 1876, 205–213.
- Sándor Pál (1979), 'Deák politikai koncepciójához. (Ismeretlen levele 1842-ből)', *Történelmi Szemle*, 1979/2., 262–282.
- Sándor Pál (1981), 'A pályakezdő Deák portréjához', in: *Századok* 115 (1981/3.), 522–556.
- Sándor Pál (1986), *Az anekdotázó Deák Ferenc*. (Nemzet és emlékezet.), Budapest, Magvető, 1986
- Sándor Pál (1997), 'Bevezetés', in: Deák Ferenc *Országgyűlési levelei*. S. a. r., bev., jegyz. Sándor Pál, Zalaegerszeg, Zala Megyei Levéltár, 1997, 5–9.
- Sarlós Béla (1970), *Deák és Vukovics. Két igazságügy-miniszter*. (Értekezések a történeti tudományok köréből. Új sorozat. Szerk. Spira György. 54.), Budapest, Akadémiai, 1970
- Schlett István (1994), 'Deák – tükörben', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 34–48.
- Szabad György (1976), 'Deák Ferenc három politikai korszaka', *Magyar Tudomány* 83, új folyam: 21 (1976/11.), 675–687.
- Szabó Miklós (1994), 'Deák Ferenc ma', in: *Deák Ferenc, a liberális politikus*. A Zalaegerszegi Liberális Klub konferenciája, 1993. szeptember. (TWINS Konferencia-Füzetek 4. Sorozatszerk. Ambrus János.), Budapest, T-Twins, 1994, 96–101.
- Takács Péter (1976), 'Deák és Kölcsey liberalizmusa', in: *Tanulmányok Deák Ferencről*. (Zalai Gyűjtemény 5.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1976, 177–215.
- Takács Péter (1988), '„Respublikai jellem volt...” Vázlat Deák Ferencről', *Alföld* 39 (1988/4.), 51–60.

- Takács Péter (1991), *Deák Ferenc politikai pályája 1849–1865*, Budapest, Akadémiai, 1991
- Tocqueville, Alexis de (1993), *Az amerikai demokrácia*. Ford. Ádám Péter et al., Budapest, Európa, 1993
- Tuck, Richard (1979), *Natural rights theories. Their origin and development*, Cambridge, Cambridge University Press, (1979)
- Varga János (1980), *Deák és az első magyar polgári büntetőrendszer tervezete*. (Zalai Gyűjtemény 15.), Zalaegerszeg, (Zala Megyei Levéltár), 1980
- Vaska Géza (1925), 'Deák Ferenc könyvtárának egy része a parlamentben van', *Magyar-ság* 1925. július 15.
- Visi Imre (1876), 'A büntető-javaslat 1840–43', in: Törs Kálmán, szerk., *Deák Ferenc emlékezete*, Budapest, Deutsch M., 1876, 197–204.
- Viszota Gyula (1903), 'A Kelet Népe történetéhez', *Budapesti Szemle* 116 (1903), 161–188.
- Vörösmarty Mihály (1965) *Levelezése I–II*. S. a. r. Brisits Frigyes. (Vörösmarty Mihály összes művei. Szerk. Horváth Károly és Tóth Dezső. 17–18. kötet), Budapest, Akadémiai, 1965
- Wlassics Gyula, Bárány (1923), *Deák Ferenc*. (A Magyar Jogászegylet Deák Ferenc Irodalmi Bizottságának kiadványai. I. évfolyam, 1. kötet.), Budapest, Franklin, 1923